

ANTİK ÇAĞ ANADOLUSU'NDA KADİM BİR KÜLT MERKEZİ: ZELA TAPINAK DEVLETİ ÜZERİNE GÜNCEL BİR DEĞERLENDİRME*

*Murat TEKİN***

ÖZ

Zile'nin tarihte bilinen ilk adı olarak karşımıza çıkan Anziliya, Hitit Dönemi'nde bir kült kentiydi. Dolayısı ile Antik Çağ'daki Zela gibi Anziliya da bir tapınım merkeziydi. Anziliya'nın bir kült kenti olduğuna, kentin adında geçen tanrıça adı Anzili işaret etmektedir. Bu tanrıçanın kültünün Hitit Dönemi'nden sonra da Zela'da yaşayıp yaşamadığı ve Antik Çağ'daki Anāhitā/Anaītis'in, Anzili'nin değişik bir şekli olup olmadığı ilk kez S. Alp tarafından bir düşünce olarak dile getirilmiş, ancak bunun cevabını aramaya yönelik olarak o zamandan bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu makalede, çivi yazılı belgelerden elde edilen bilgiler ve antik-modern kaynaklar ışığında Anzili ile Anāhitā/Anaītis arasında nitelikleri ve işlevleri açısından bir karşılaştırma yapılarak, iki tanrıça arasında benzerliklerin olup olmadığı tespit edilmeye, böylelikle de ele aldığımız konu aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Anziliya, Anzili, Zela, Tapınak Devleti, Anāhitā/Anaītis.

AN ANCIENT CULT CENTER IN ANTIQUITY ANATOLIA: A CURRENT EVALUATION ON THE TEMPLE STATE OF ZELA

ABSTRACT

Zile, historically known as Anziliya, was a significant cult city during the Hittite Period. Like Zela in antiquity, Anziliya functioned as a center of worship. The presence of the goddess Anzili in the city's name suggests its role as a religious hub. The question of whether the cult of this goddess persisted in Zela after the Hittite Period and whether Anāhitā/Anaītis in antiquity represents a different form of Anzili was first proposed by S. Alp. However, no further studies have been conducted to explore this idea. This article aims to compare Anzili and Anāhitā/Anaītis in terms of their attributes and functions, using cuneiform texts as

* Gönderim Tarihi: 21.10.2024. Kabul Tarihi: 10.01.2025.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TOKAT, murat.tekin@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3497-2791.

well as ancient and modern sources. By identifying potential similarities between these two goddesses, this study seeks to shed light on their possible connection.

Keywords: Anziliya, Anzili, Zela, Temple State, Anāhitā/Anaītis.

Giriş

Zile, Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümü'nde yer alan Tokat iline bağlı bir ilçedir. Tokat il merkezinin 67 km. batısında bulunan Zile'nin kuzeydoğusunda Turhal, doğusunda Pazar, güneydoğusunda Yeşilyurt, Sulusaray ve Artova ilçeleri yer alırken, kuzeyinde Amasya, güneybatısında ise Yozgat ili bulunur. Verimli Zile Ovası dışında engebeli bir araziye sahip olan ilçe, batı ve kuzeyinden Kuzey Anadolu Dağları'nın güney uzantılarından Buzluk Dağı, güney ve güneydoğusundan ise Devinci Dağları ile çevrilidir. İlçe topraklarından beslenen Çekerek ve Zile (diğer ismiyle Hotan) Deresi, bu havzanın sularını Yeşilirmak'a taşır¹.

Yeşilirmak, yani Antik Iris'in sol kolu olan Hotan Deresi'nin kenarında kurulmuş² olan Zile ilçe merkezinin ortasında 30-40 m. kadar yükselen ve kalker kayalar üzerine oturan bir höyük ile bu höyüğün üzerinde Zile Kalesi yer almaktadır³. Zile Kalesi Höyüğü olarak adlandırdığımız yerleşmede, M. Özsait tarafından yapılan yüzey araştırmalarında, Geç Kalkolitik Çağ'dan Osmanlı Dönemi'ne kadar kesintisiz bir tarihi sürecin yaşandığını kanıtlayan çanak çömlek parçalarına rastlanıldığı bildirilmiştir⁴. Söz konusu höyüğün kuşucumu 20 km. güneybatısında bulunan ve Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde adı Tapaggaş, Hitit Dönemi'nde ise Tapigga olan⁵ Maşat Höyük'te ele geçen çivi

¹ Mehmet Özsait, "2005 Yılı Tokat İli, Zile ve Turhal İlçeleri Yüzey Araştırması", 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 2, Ankara, 2007, s. 452; Mehmet Özsait-Nesrin Özsait, "2008 Yılı Tokat ve Amasya İlleri Yüzey Araştırmaları", 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 2, Ankara 2010, s. 195.

² Ergün Lafli-Sami Pataci, "Roma Dönemi'nde Tokat İli'nin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri", *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012 Tokat, Bildiriler*, C: I, Ankara 2013, s. 216.

³ Ali Özçağlar, "Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu, Coğrafya Araştırmaları*, S: 3, Ankara 1991, s. 70-71.

⁴ Özsait-Özsait, *a.g.m.*, s. 197; Mehmet Özsait-Nesrin Özsait, "Prospection en Cappadoce Pontique", Ed. H. Bru-G. Labarre, *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (Ile millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.)*, Colloque international de Besançon- 26-27 novembre 2010, Vol: 2, Besançon 2013, s. 173.

⁵ Gojko Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Carsten Niebuhr Institute Publications 38, Copenhagen 2011, s. 258.

yazısı ile yazılmış Hititçe tabletlerde adı Anziliya⁶ olarak geçen kentin bu yerleşme olduğu tespit edilmiştir⁷. Dolayısı ile Zile Kalesi Höyüğü, Hititler Dönemi'nde Anziliya; Pers, Hellenistik ve Roma dönemlerinde ise Zela olarak adlandırılan ve aslında birer kült merkezi olan yerleşmelere ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda, burası Hititler Dönemi'nde tanrıça Anzili'nin, Pers egemenliği döneminden itibaren ise Pers tanrıları Omanos, Anadatos ve özellikle Pers tanrıçası Anāhītā/Anaītis'in tapınım merkeziydi.

Kutsal bir yerleşme kimliğiyle ön plana çıkan ve Komana ve Ameria'yla birlikte Pontos'taki üç tapınak devletinden birisi olan Zela'dan antik coğrafyacı Strabon şu şekilde bahsetmiştir:

“Zelitis'e gelince, Semiramis Tepesi üzerinde, içinde Armenia'lıların da saygı gösterdikleri Anaītis'e ait bir tapınak bulunan tahkim edilmiş Zela kenti vardır. Şimdi burada yapılan kutsal ayinler daha da kutsal bir karakter taşır. Bütün Pontos halkı, en önemli sorunlarına ilişkin yeminlerini burada yaparlar. Krallar zamanında tapınak hizmetkarlarının sayısı ve rahibe verilen onur evvelce sözünü ettiğim şekildeydi; fakat şimdi her şey Pythodoris'in egemenliği altındadır. Birçok kimse tapınak hizmetkarlarının sayısını ve tapınağın gelirlerini kötüye kullanmış ve azaltmıştır. Komşu topraklar da, yani Zelitis de (içinde bir tepe üzerinde Zela kenti bulunur) çeşitli nüfuz alanlarına bölünmüştür. Çünkü eski devirlerde krallar Zela'yı bir kent olarak değil, fakat Pers tanrıalarının kutsal bir alanı olarak idare ederlerdi ve rahip her şeyin efendisiydi. Burada çok sayıda tapınak hizmetkârı ve zengin gelir kaynaklarına sahip olan rahip otururdu. Bu kutsal arazi kendi öz topraklarıymış gibi rahibe ve kalabalık maiyetine bağlıydı. Pompeius, Zelitis'in sınırlarını, birçok eyaletler ilave ederek genişletmiş ve Megalopolis'e yaptığı gibi Zela'ya da kent sıfatını vermiştir...”⁸.

Yine Strabon'dan öğrendiğimize göre Zela'daki tapınak, Persler tarafından Sakalar'a (İskitler) karşı kazanılan bir zafer nedeniyle tanrıça Anaītis'e karşı duyulan bir şükran ifadesi olarak inşa edilmişti ve bu zaferin anısını yaşatmak ve bunu kutlamak amacıyla da söz konusu kentte Sakaea adı

⁶ Rukiye Akdoğan, “Anziliya (Zile) Şehir Adının Belgelendiği Maşat-Höyük Tabletleri”, *Çağlı Dergisi*, S: 1, Kayseri 2008, s. 8. Ayrıca bkz. Giuseppe F. del Monte, *Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement*, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI/2, Wiesbaden 1992, s. 7.

⁷ Sedat Alp, “Maşat Höyük'te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında”, *Belleten*, C: XLI, S: 164, 1977, s. 641-643.

⁸ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası: (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul 2000, XII.3.37.

verilen bir festival başlatılmıştı ve bu festival Strabon'un zamanında da her yıl düzenlenmeye devam ediyordu⁹.

Zela'daki Anaïtis kültünün buradaki daha eski bir kültün yerini almış veya iki kült arasında doğrudan bir ilişki olabileceği yönünde birtakım görüşler vardır. Bu bağlamda, Anzili kültünün Hitit Dönemi'nden sonra da Zela'da devam edip etmediği ve Antik Çağ'daki Anaïtis kültünün, Anzili kültünün şekil değiştirmiş bir hali olup olmadığı ilk kez S. Alp tarafından bir fikir olarak ortaya atılmıştır¹⁰. Anzili-Anāhitā bağlantısı üzerine olmasa da aslında S. Alp'ten önce de Zela'daki Pers Anaïtis kültünün burada bulunan daha önceki bir kültün yerini almış olabileceğine dair birkaç görüş ileri sürülmüştür. İlk görüşü öne süren A. Goetze, Arinna ile Zela'yı yani bugünkü Zile'yi eşleştirmiş ve Pers Dönemi'nde Zela'nın, Strabon'un verdiği bilgilere göre Anaïtis, Omanos ve Anadatos'a tapınılan tapınağıyla ünlü olduğunu belirtmiştir. Zela'nın geçmişi çok eskilere dayanan Anadolu'nun "kutsal kentlerinden" birisi olduğunu ve buradaki Anaïtis kültünün eski bir Anadolu tanrıçasının kültünün yerine geçtiğinin düşünüldüğünü vurgulayarak, bu tanrıçanın Arinna'nın güneş tanrıçası olduğunu iddia etmiştir. Buna göre Anaïtis'e eşlik eden Omanos, Arinna'nın güneş tanrıçasının eşi olan Gökyüzünün Fırtına Tanrısı'nın, Anadatos ise eğer erkekse oğulları Fırtına Tanrısı'nın; kadınsa, kızları Mezullaş'ın yerini almış olmalıydı¹¹. J. Garstang ve O.R. Gurney ise Landa'yı Zela'yla özdeşleştirerek ve tapınakların geleneksel hale gelme eğiliminde olduğunun altını çizerek, Landa bölgesinin büyük tanrıçası Belat'ın tapınağının, Pers Dönemi'nde tanrıça Anaïtis'in tapınağı haline gelmesinin mümkün olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardır¹². Son olarak, S.Ju. Saprykin ile J.M. Højte, bu konuyla ilgili olarak Anaïtis'le herhangi bir tanrıçayı ilişkilendirmeden Zela'da Pers Dönemi'nden önce başka bir tanrı için daha eski bir tapınağın var olabileceğini dile getirmişlerdir¹³.

Yukarıda değinilen S. Alp'ten önceki görüşlerde sırasıyla Arinna ve Landa kentlerinin Zela ile hatalı bir şekilde eşleştirilmeleri¹⁴, doğal olarak

⁹ Strabon, *The Geography of Strabo*, With an English translation by H. L. Jones, Vol: I-VIII, London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library), XI.8.4-5.

¹⁰ Alp, *a.g.m.*, s. 642.

¹¹ Albrecht Goetze, "The Roads of Northern Cappadocia in Hittite Times", *Revue Hittite et Asiatique*, S: 61, 1957, s. 98-99.

¹² John Garstang-Oliver Robert Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, BIAA Occasional Publications 5, London 1959, s. 25.

¹³ Sergej Ju. Saprykin, "Tempelkomplexe im Pontischen Kappadokien", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 4, 1989, s. 125; Jakob Munk Højte, "Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria", Ed. P. G. Bilde-J. M. Højte, *Mennesker og guder ved Sortehavets kyster*, Sortehavsstudier 2, Aarhus 2004, s. 88 vd.

¹⁴ Arinna'nın, Alacahöyük yerleşmesi olduğu günümüzde genel olarak kabul görmektedir. Bu konuyla ilgili güncel bir değerlendirme için bkz. Meltem Doğan-Alparslan-Metin Alparslan-Tolga Pelvanoğlu, "Kutsal Bir Hitit Kenti Arinna ve Lokalizasyonuna Dair Bazı İpuçları", Ed. M. Arslan-F. Baz, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in*

Anaïtis ile kurulan tanrıça ilişkilerinin de yanlış bir bağlam üzerine kurgulanmasına yol açmıştır. Dolayısı ile bu görüşler günümüzde geçerliliğini yitirmiş olup, üzerinde durulması gereken görüş S. Alp'ın ileri sürmüş olduğu öneridir. Ayrıca son yıllarda yapılan çalışmalarda tanrıça Anaïtis'e adanmış tapınak devleti Zela'nın, tanrıça Anzili'nin kült kenti Anziliya'yla ilgili Hitit geçmişi hep göz ardı edilmiş, bu konuya hiç değinilmeden buradaki kült merkezinin varlığının başlangıcı hatalı bir şekilde doğrudan Perslerle ilişkilendirilmiştir. Bu da Zela'nın kökeni hakkında yapılan değerlendirmelerde ciddi hataları beraberinde getirmiştir.

Öncelikle, çalışmanın temelini oluşturan tanrıça Anzili hakkında bilgi verilerek konu ele alınmaya başlanacaktır.

Hatti Kökenli Hitit Tanrıçası Anzili

Tanrıça Anzili hakkındaki sınırlı veriler, başta Hattuşa olmak üzere Şarişsa gibi Hitit kentlerinde ele geçen çivi yazılı metinler aracılığıyla bize ulaşmaktadır. Bu bağlamda, Hitit kült kenti Anziliya'ya ev sahipliği yapan Zile Kalesi Höyüğü'nde arkeolojik bir kazı çalışması yapılmadığının ve yakın çevresinde bulunan Maşat Höyük'te kazılar sonucu bulunan çivi yazılı tabletlerde de (bir yerleşme adı olarak Anziliya geçmekle birlikte) bu tanrıçaya dair şimdiye kadar herhangi bir bilgiye rastlanılmadığının belirtilmesi gerekir.

Anziliya'ya adını veren tanrıça Anzili'ye¹⁵ çivi yazılı Hitit metinlerinden öğrenildiğine göre Şarişsa¹⁶, Zippalanda¹⁷, Kuliwişna¹⁸, Tamitta¹⁹ ve Zapişhuna²⁰ kentlerinde tapınılmaktaydı.

68. *Doğum Günü Onuruna Makaleler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 261-270; Landa'nın ise artık Karaman olduğu düşünülmektedir. Bkz. Massimo Forlanini, "La Regione del Tauro Nei Testi Hittiti", *Vicino Oriente*, 7, 1988, s. 136-137.

¹⁵ Anzili adının geçtiği yerler için bkz. Ben H.L. van Gessel, *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Part I, Leiden-New York-Köln 1998, s. 35-36.

¹⁶ Sivas'ın Altınyayla ilçesine bağlı ve 60 km güneyinde bulunan Başören Köyü'nün 4 km. doğusunda yer alan Kuşaklı Höyüğü ile eşleştirilmiştir. Bkz. Andreas Müller-Karpe, "Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas) 1992 Yılı Yüzey Araştırması", *11. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1994, s. 259.

¹⁷ Yozgat yakınlarındaki Uşaklı/Kuşaklı Höyük. Bkz. Massimo Forlanini, "La survie des toponymes de l'âge du bronze dans le Pont et en Cappadoce: Continuité ethnique, linguistique et survie des traditions de l'époque hittite impériale pendant les siècles "obscurs" jusqu'au début de l'âge classique?", Ed. H. Bru-G. Labarre, *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.)*. Colloque international de Besançon 26-27 novembre 2010, *Autour d'un projet d'atlas historique et archéologique de l'Asie Mineure: Méthodologie et prospective*, Vol: I, Besançon 2013, s. 70.

¹⁸ Konumu kesin olarak belirlenememekle birlikte, Kaşkalılar'la bağlantılı olarak anıldığından Hattuşa'nın kuzey veya kuzeydoğusunda aranabileceği belirtilmiştir. Bkz. Ilse Wegner, *Gestalt und Kult der Ištar-Sawuška in Kleinasien*, Hurritologische Studien III, *Alter Orient und Altes Testament* 36, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1981, s. 184-185.

Šarišša bahar festivalinin anlatıldığı çivi yazılı bir belgede, “*Kral ...bir arabaya biner ve Anzili’nin Huwaşi kutsal alanına gider*”²¹ şeklinde geçen bir açıklama, kentte yalnızca Fırtına Tanrısı’na değil, aynı zamanda Anzili adındaki tanrıçaya da tapınıldığını göstermektedir²². Šarišša’da bu tanrıçanın kültü olduğuna dair diğer bir kanıt ise kentin kuzey terasındaki tapınaktır. Bu Hitit kentinin MÖ 16. yüzyıldaki kuruluş evresine tarihlendiği belirtilen söz konusu tapınağın, *İštar*’ın yerel karşılığı olan Anzili’ye adanmış olduğu ve tapınağın kuzey yönüne göre 45° döndürülmüş olan yöneliminin, Venüs’ün belirgin doğuş ve batış noktalarına bir gönderme yaptığı önerilmiştir²³. Adı *İŠTAR-li* logogramı ile de²⁴ özdeşleştirilmiş olan tanrıça, Šarišša’nın Fırtına Tanrısı’nın sevgilisiydi. Zippalanda’nın Fırtına Tanrısı’nın Hurma kentindeki kültüne ilişkin Šarišša’dan bir Orta Hitit Dönemi metnine göre Anzili, aynı zamanda Zippalanda’nın Fırtına Tanrısı’nın da sevgilisiydi²⁵. Dolayısı ile Zippalanda kentinin kültüründe tanrıça Anzili de yer almaktaydı²⁶. Bu kentte Anzili’ye, Zippalanda Fırtına Tanrısı’nın tarihi geçmişi Eski Krallık Dönemi’ne kadar uzanan İlkbahar ve Sonbahar

¹⁹ Tamitta, çivi yazılı bir belgede Durmitta eyaletindeki bir yerleşim olarak görünmektedir. Bkz. Barjamovic, *a.g.e.*, s. 253. Durmitta ise Yenihan-Yıldızeli-klasik Siara ile eşleştirilmiştir. Bkz. Garstang-Gurney, *a.g.e.*, s. 14. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Massimo Forlanini, “Remarques Géographiques sur les Textes Cappadociens”, *Hethitica*, 6, 1985, s. 50; del Monte, *a.g.e.*, s. 157.

²⁰ Zapišhuna, Tapigga’nın (Maşat Höyük) yakınında yer almaktaydı ve çivi yazılı bir belgede bu kent, Tapigga eyaletinin yerleşimleri arasında sayılmaktadır. Bkz. Barjamovic, *a.g.e.*, s. 261, 281.

²¹ Piotr Taracha, “Hittite *Ḫalentuwa*-Revisited”, *Altorientalische Forschungen*, 44/1, 2017, s. 101-102.

²² Sevgül Çilingir, *Hitit Tapınak Kentleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011, s. 75.

²³ Andreas Müller-Karpe, “Einige archäologische sowie archäoastronomische Aspekte hethitischer Sakralbauten”, Ed. K. Kaniuth-A. Löhnert-J. L. Miller-A. Otto-M. Roaf-W. Sallaberger, *Tempel im Alten Orient: 7. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2013, s. 343; Francesco G. Barsacchi, “Between Adoption and Assimilation: The Case of Ištar of Ḫattarina”, Ed. L. Warbinek-F. Giusfredi, *Theonyms, Panthea and Syncretisms in Hittite Anatolia and Northern Syria: proceedings of the TeAI Workshop Held in Verona, March 25-26, 2022*, Studia Asiana 14, Firenze 2023, s. 60.

²⁴ Wilhelm Gernot, “Die Lesung des Namens der Göttin *İŠTAR-li*”, Ed. J. Klinger-E. Rieken-Ch. Rüster, *Investigationes Anatolicae*, Gedenkschrift Erich Neu (=Studien zu den Boğazköy-Texten 52), Wiesbaden 2010, s. 342; D. Schwemer’e göre, Hitit kâtiplerinin Hattice Anzili için *İštar* logogramını kullanması, bu tanrıçanın Orta Anadolu’da ilahi Venüs yıldızı olarak saygı gördüğünü göstermektedir. Bkz. Daniel Schwemer, “Religion and Power”, Ed. S. de Martino, *Handbook Hittite Empire: Power Structures*, de Gruyter, Berlin-New York 2022, s. 374.

²⁵ Piotr Taracha, *Religions of Second Millennium Anatolia*, Dresdner Beiträge Hethitologie 27, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, s. 56.

²⁶ Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik, Brill, Leiden 1994, s. 590; Gernot, *a.g.m.*, s. 342.

festivallerinin de kutlandığı²⁷ ve bünyesinde “büyük bir kapısı”, yani bir kaynak mağarası olan²⁸ Dağa Dağı’nda bulunan kutsal bir alanda, Dağ Tanrısı’yla birlikte “kaynak tanrıçası” olarak tapınılmaktaydı²⁹. Kuliwišna’da ise Anzili, yerel Fırtına Tanrısı ve vesayet tanrısı LAMMA ile birlikte tapınım görmekteydi³⁰.

Anzili’nin kült açısından Tamitta ve Zapišhuna kentleriyle de bağlantılı olduğu anlaşılmıştır. Tamitta’da Anzili, “Kapı Yapısının Fırtına Tanrısı”nın yanında ilahi bir konum elde etmişti³¹. Kralın³² bu tanrıların kültürüne, her biri 10 NAM.RA’dan oluşan 3 ev halkını verdiği bildirilmiştir. Savaş esiri olan bu NAM.RA’ların Arzava ülkesinden getirildiği bilinmektedir³³. Ayrıca aynı kral tarafından Zapišhuna’daki Anzili kültürüne, yine Arzava ülkesinden getirilen en az 60 kadar NAM.RA’nın, Anziliya’daki kültü ise düzenli olarak erzak? sağlamaları amacıyla 4 ev halkının ve 60 NAM.RA çalışanının kült personeli olarak bağışlandığını öğreniyoruz³⁴.

Anzili’nin karakteristik özelliklerine gelecek olursak; bu tanrıçanın, ana tanrıçalar ve kader tanrılarıyla bağlantılı ve önemli bir tanrıça olarak tanımlandığı görülmektedir³⁵. Hitit metinlerinde ise adı zaman zaman Hattice bir bağlamda geçen söz konusu tanrıça, “Gökyüzünün Anzilisi” olarak nitelendirilmiştir³⁶. Metinlerde Hatti kökenli ve doğumla ilgili³⁷ ve aynı zamanda oturur vaziyette elinde gümüş bir kâse tutar şekilde tasvir edilen³⁸ Anzili, doğum

²⁷ Alfonso Archi, “Hittite Religious Landscapes”, Ed. A. D’Agostino-V. Orsi-G. Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians: proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, Studia Asiana 9, Firenze 2015, s. 15.

²⁸ Haas, *a.g.e.*, s. 590.

²⁹ Piotr Taracha, “Looking For Ziplanda, The Hittite Names of Kuşsaray and Kaletpe”, Ed. A. D’Agostino-V. Orsi-G. Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, Studia Asiana 9, Firenze 2015, s. 60.

³⁰ Taracha, *a.g.e.*, s. 117.

³¹ Gernot, *a.g.m.*, s. 343. Ayrıca, Anzili’nin Zapišhuna’daki kültürle ilgili olarak bkz. Giuseppe F. del Monte-J. Tischler, *Die Orts und Gewässernamen der hethitische Texte*, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI, Wiesbaden 1978, s. 493-494.

³² Muhtemelen II. Muršili. Bkz. Ali Osman Tiro, “NAM.RA’ların Kullanımına Hitit Metinlerinden Örnekler”, *Archivum Anatolicum*, C: 12, S: 1, 2018, s. 99.

³³ Alfonso Archi-Horst Klengel, “Ein hethitischer Text über die Reorganisation des Kultes”, *Altorientalische Forschungen*, 7, 1980, s. 149; Michele Cammarosano, *Hittite Local Cults*, Atlanta 2018, s. 283.

³⁴ Archi-Klengel, *a.g.m.*, s. 150; Cammarosano, *a.g.e.*, s. 287.

³⁵ Maciej Popko, *Zippalanda: ein Kultzentrum im Hethitischen Kleinasien*, Text der Hethiter 21, Heidelberg 1994, s. 45.

³⁶ Gernot, *a.g.m.*, s. 343-344.

³⁷ Gary M. Beckman, *Hittite Birth Rituals: Second Revised Edition*, Studien zu den Boğazköy-Texten 29, Wiesbaden 1983, s. 79-80.

³⁸ Oscar White Muscarella, “Ancient Art: Gifts from the Norbert Schimmel Collection”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol: 49, No: 4, 1992, s. 8. Muscarella, Hitit metinlerindeki Anzili’nin tasviriyle ilgili bu anlatımı esas alarak env. 1989.281.17’deki

ritüellerinde tanrıça Zukki'yle birlikte³⁹ kadınlara doğumda yardımcı olması için çağrılan göksel bir tanrıçaydı⁴⁰.

Hitit Panteonu'ndaki doğumla bağlantılı önemli tanrıçalardan olan Anzili ve Zukki, Telepinu Mitosu'nda⁴¹ ve buna paralel mitoslarda karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu tanrıçalar, Telepinu'nun ortadan kayboluşuyla kesintiye uğrayan doğa döngüsünün yeniden canlandırılmasında önemli bir rol oynamaktadır⁴². Telepinu türündeki Anzili ve Zukki'yle ilgili bir mitosta⁴³ bu tanrıçaların öfkелendiği ve ortadan kaybolduğu⁴⁴, böylece müreffeh düzenin ortadan kalktığı, ancak geri döndüklerinde düzenin yeniden sağlandığı anlatılır. Bu mitosun işlevi bir doğum ritüelinde aranmaktadır⁴⁵. Nitekim, paralel mitoslardan Kuliwišna'nın Fırtına Tanrısı Mitosu'nun versiyonunda, ritüel yöneticisi doğum ritüeli sırasında doğum tanrıçalarına yakarış bağlamında sadece ayakta durmalarını değil, giysilerini de karıştıran ve böylece giysilerinin iğneleri sırtlarında kalan Anzili ve Zukki'nin ortadan kayboluşunu anlatan mitos okur. İnsanlardan aceleyle uzaklaşan bir tanrının giysilerini karıştırmış şeklindeki Hitit motifi, yaklaşmakta olan bir felaketin, kozmosun bozulan düzeninin metaforudur. Bu bağlamda, tanrıçaların ortadan kaybolması sonucunda ortaya çıkan olumsuz gelişmelerden birisi de hamile kadınların artık doğum yapamaz hale gelmesiydi⁴⁶. Söz konusu mitos anlatan kişinin bir ebe olduğu göz önüne alındığında, kızgın tanrıçaları yatıştırma ritüelinin doğum yapmakta zorlanan bir

figürün tanrıça Anzili'yle ilgili olabileceğini öne sürmüştür. Anzili figürü hakkında, ayrıca bkz. Maurits Nanning van Loon, *Anatolia in the Second Millennium B.C.*, Brill, Leiden 1985, s. 31-33.

³⁹ Taracha, *a.g.e.*, s. 156.

⁴⁰ Schwemer, *a.g.m.*, s. 374.

⁴¹ Türkçe tercümesi için bkz. Güngör Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2015, s. 65-75.

⁴² Michel Mazoyer, "Le Mythe de Télépinu et les rituels du Kizzuwatna", Ed. E. Jean-A. M. Dinçol-S. Durugönül, *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.). Actes de la table ronde d'Istanbul, 2–5 novembre 1999*, Varia Anatolica 13, Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, İstanbul 2001, s. 117. Ayrıca bkz. Emmanuel Laroche, "Recherches sur les noms des dieux hittites", *Revue hittite et asianique*, S: 46, 1946, s. 79.

⁴³ Türkçe tercümesi için bkz. Karauğuz, *a.g.e.*, s. 101-102.

⁴⁴ Anzili ve Zukki de diğer tüm Hitit tanrılarında olduğu gibi kendilerine iyi davranılmadığını hissettiklerinde tapınaklarını terk ediyor, yani ortadan kayboluyorlardı. Bkz. Hatice Gonnet, "Dieux fugueurs, dieux captés chez les Hittites", *Revue de l'histoire des religions*, Vol: 205, 1988, s. 387.

⁴⁵ Gernot, *a.g.m.*, s. 343.

⁴⁶ Volkert Haas-Heidemarie Koch, *Religionen des Alten Orients: Hethiter und Iran*, Grundrisse zum Alten Testament, Vol: 1, 1, Göttingen 2011, s. 270-271.

kadın için yapıldığı⁴⁷ ve doğum yapan kadının acısını dindirmek için Anzili'nin Zukki'yle birlikte bir duada çağrıldığı⁴⁸ anlaşılmaktadır.

Anzili, Hedammu'nun Şarkısı Mitosu'nda da karşımıza çıkan bir tanrıçadır. Bu mitosta yılan Hedammu ile savaşan Fırtına Tanrısı'na kız kardeşi olarak Anzili'nin, Hedammu'ya aşk büyüsü yapmak suretiyle yardımcı olmaya çalıştığını öğreniyoruz⁴⁹. Bu mitosun bazı versiyonlarında Anzili, Ninive Kraliçesi olarak da geçmektedir⁵⁰. Hitit Anzili kültürünün yerini Zela'da Pers egemenliği döneminde Anāhitā/Anaītis kültürünün aldığını daha önce belirtmiştik. Bu bağlamda Anaītis'le özdeşleştirilen Semiramis'e⁵¹ ait bir stelde, Semiramis de kendisinden Ninive Kraliçesi olarak bahsetmiş ve kış (kuzey) yönünde sınırlarını, Sakalar ve Sogdlar'ın ülkelerine kadar genişlettiğini belirtmiştir⁵².

Semiramis, tarihi kayıtlarda ve mitolojik anlatılarda bazen Assur ve Ninive kentini kuran efsanevî kral Ninos'un karısı ve yarı mitolojik bir karakter olarak, bazen de çok tartışmalı veya inanılması güç olayların ve Assur tarihine dair bazı gerçek hadiselerin yer yer izlerinin takip edilebildiği öykülerin başkahramanı olarak gösterilmiş, ünü ve etkisi ise İran, Doğu Anadolu ve Armenia'nın yanı sıra Mısır'a ve hatta Hellenler'e kadar bile uzanmıştır⁵³. Knidos'lu Ktesias'ın (MÖ yaklaşık 441-393/392)⁵⁴, Semiramis'in Babil'i kurduğu ve orada pek çok yapı inşa ettirdiğine dair anlatımları, aslında gerçekliği yansıtmasa da daha sonraki dönemleri öylesine etkilemiştir ki, Anadolu'nun doğusundan İran'a kadar kimin yaptırdığı belli olmayan pek çok yapının Semiramis tarafından yaptırılmış olduğu düşüncesini doğurmuş ve bu durum Strabon'un zamanında yaygın bir inanış haline gelmiştir⁵⁵. Nitekim, günümüzde Zile Kalesi'ne ev sahipliği yapan höyük, Strabon tarafından Semiramis Tepesi olarak adlandırılmış ve bu tepenin üzerinde, surla çevrili antik

⁴⁷ Hans G. Güterbock, "A view of Hittite literature", *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 84, No: 2, 1964, s.115.

⁴⁸ Mary R. Bachvarova, "Adapting Mesopotamian Myth in Hurro-Hittite Rituals at Hattuša: IŠTAR, the Underworld, and the Legendary Kings", Ed. B. J. Collins-P. Michalowski, *Beyond Hatti: A Tribute to Gary Beckman*, Atlanta 2013, s. 26.

⁴⁹ Viladimir Shelestin-Alexandre Nemirovsky-Anastasia Iasenovskaia, "The Serpent-Fighting Imagery of Anatolia in the 2nd Millennium BC and Malatya Serpentine Monster in the Light of Newly Published Old Assyrian Seal Impression from Kültepe", *Belleten*, C: 87, S: 308, 2023, s. 8.

⁵⁰ Mary R. Bachvarova, "Multiformity in the Song of Hedammu: Evidence and Implications", *Altorientalische Forschungen*, 45/1, 2018, s. 7.

⁵¹ W. Robertson Smith, "Ctesias and the Semiramis Legend", *The English Historical Review*, Vol: 2, No: 6, 1887, s. 310.

⁵² Emre Erten, "Antik Yazarlarda Bir Assur Kraliçesi: Semiramis", *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, S: 16, 2018, s. 73.

⁵³ Erten, *a.g.m.*, s. 85.

⁵⁴ Erten, *a.g.m.*, s. 53.

⁵⁵ Erten, *a.g.m.*, s. 83.

Zela yerleşmesinin olduğu ve içinde de Anaïtis Tapınağı'nın bulunduğu bilgisi verilmiştir⁵⁶. Strabon'un metninde Semiramis Tepesi'ne yapılan atıflar, Anaïtis'in doğurganlık tanrıçalarıyla özdeşleştirilmesinin bir kanıtı olarak kullanılmıştır. Çünkü Semiramis, örneğin Armenia'da doğurganlık tanrıçalarını temsil eden bir figür olarak kabul görmüştür⁵⁷.

Pers Tanrıçası Anāhitā/Anaïtis

Anāhitā'nın, İran'daki adı Harahvatī olan Sarasvatī adlı “Sulara Sahip Olan” olarak bilinen bir Hint-İran su tanrıçası ile Zerdüştlüğü benimsemenden önce Medler ve Persler tarafından kültü uygulanan ve Anāhiti “Tertemiz Olan” adı altında tapınılan ve Venüs gezegeniyle özdeşleştirilen, aynı zamanda Mezopotamya *Īstar*'ından da çok etkilenen bir Elam doğurganlık tanrıçasının asimilasyonundan doğmuş bileşik bir tanrıça olduğu düşünülmektedir⁵⁸. M. Boyce, kökenine ait herhangi bir şey söylemeden Anāhiti⁵⁹ ya da Yunanca biçimiyle Anaïtis olarak bahsettiği bu tanrıçayı, yabancı bir doğurganlık veya bereket tanrıçası olarak tanımlamış ve Herodot'un eserini yazdığı dönemde söz konusu tanrıçanın kültünün, Batı İranlılar tarafından çoktan benimsendiğini ifade etmiştir. Ayrıca bahsedilen tanrıçanın, daha sonra Arədvī Sūrā Anāhitā olarak bilinen İran nehir tanrıçası Harahvatī Arədvī Sūrā ile asimile olduğunu vurgulamıştır⁶⁰. Yine Boyce göre, Harahvatī'nin kendi adı da arədvī ve sūrā sıfatları tarafından gölgede bırakılmış ve daha sonraki zamanlarda bu sıfatlar Ardvīsūr şeklinde birleşerek onun yeni adı olmuştur. Akhaimenid (Pers) Dönemi'nde ise Harahvatī Arədvī Sūrā'nın yabancı doğurganlık tanrıçası Anaïtis ile özdeşleştirilmesine muhtemelen yardımcı olmak için diğer iki sıfata, Anāhitā sıfatı eklenmiştir⁶¹.

Anāhitā'ya tapınmanın en eski izine Herodot'un eserinde (Historia 1.131) rastlanılmaktadır. Bu bağlamda Herodot eserinde, kültü sonradan Pers Panteonu'na dahil edilen ve Araplar'ın Alilat, Asurlular'ın Mylitta olarak adlandırdıkları Aphrodite benzeri yeni bir tanrıça kültünün varlığından söz

⁵⁶ Strabon, XII.3.37.

⁵⁷ Saprykin, *a.g.m.*, s. 127.

⁵⁸ Marijana Riel, “The cult of the Iranian Goddess Anāhitā in Anatolia before and after Alexander”, *Živa Antika*, 52, 2002, s.198.

⁵⁹ Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism. II: Under the Achaemenians*, Brill, Leiden 1982, s. 29.

⁶⁰ Mary Boyce, “Iconoclasm Among The Zoroastrians”, Ed. J. Neusner, *Christianity, Judaism And Other Greco-Roman Cults: studies for Morton Smith at sixty*, Studies in Judaism in Late Antiquity, Vol: XII, Brill, Leiden 1975a, s. 95-96.

⁶¹ Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism. I: The Early Period*, Brill, Leiden 1975b, s. 72.

etmiştir. Söz konusu yazarın yanlışlıkla Mitra adını verdiği bu tanrıçanın aslında Anāhitā olduğu düşünülmektedir⁶².

Anāhitā'nın Akhaimenid ve Akhaimenid sonrası Pers Panteonu'ndaki yerine ışık tutan en eski kaynak ise Avesta'dır. Tanrıça Anāhitā'yı öven ve II. Artaxerxes Mnemon'un hükümdarlığı döneminde (MÖ 404-359) bestelendiği düşünülen ve *Ābān Yašt* olarak bilinen Avesta ilahiler koleksiyonundaki beş numaralı ilahide tanrıça, Arədvī Sūrā Anāhitā (Pehlevice Ardvīsūr) adıyla geçmektedir⁶³. Etimolojik açıdan sūra'nın "güçlü, kudretli", anāhita'nın "kirlenmemiş, tertemiz" anlamına gelen ve diğer tanrılar için de kullanılan sıfatlar olduğu, "arədvī"nin ise sadece bu tanrıçaya özel bir sıfat olduğu ve "nemli, rutubetli" anlamına geldiği⁶⁴, sonuç olarak bu üç sıfatın aslında söz konusu tanrıçanın "Nemli, Güçlü ve Tertemiz Olan" şeklindeki doğasını tanımladığı belirtilmiştir. Ayrıca Pers, Yunan, Ermeni, Suriye ve Arap kaynaklarının bu sıfatlardan üçüncüsünün, yani Anāhitā'nın; tanrıçanın gerçek adı olarak kabul edildiğini ve tapınanların kültte bu adı kullanmayı tercih ettiklerini gösterdiği vurgulanırken, Orta Pers metinlerinde her iki varyantla da, yani Ardvīsūr ve Anāhid ile de karşılaştığı, Akhaimenid kaynaklarında ise bu tanrıçanın yalnızca Anāhitā adıyla geçtiği, Ermeni, Arap ve Yunan kaynaklarında da sırasıyla Anāhid, Anāhud ve Anaītis olarak anıldığı bildirilmiştir⁶⁵. Bununla birlikte söz konusu terimlerin sırasıyla "yüce, hayat veren güç bakımından zengin, bağlanmamış ya da lekesiz"⁶⁶ veya "başarılı, güçlü, bağlanmamış olan" anlamına geldiği ve bunların gerçek bir isim değil sıfat olduğu, tanrıçanın adının ise J. Kellens'in de belirttiği gibi basitçe Ap, yani "Su" olabileceği yönünde görüşler de vardır⁶⁷. Ayrıca B. Hjerrild, Anāhitā'nın söz konusu sıfatlarından "nemli" özelliğini çayırklar ve bataklıklarla, "güçlü" niteliğini savaşçılar ve

⁶² Albert de Jong, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, Religions in the Graeco-Roman World, Vol: 133, Brill, Leiden- New York-Köln 1997, s. 269. Bu konuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Thomas Corsten, "Herodot I.131 und die Einführung des Anahita-Kultes in Lydien", *Iranica Antiqua*, Vol: 26, 1991, s. 163-180.

⁶³ Riel, *a.g.m.*, s. 197-198.

⁶⁴ Boyce, 1975b, *a.g.e.*, s. 71; de Jong, *a.g.e.*, s. 104.

⁶⁵ Riel, *a.g.m.*, s. 198; William W. Malandra, *An Introduction to Ancient Iranian Religion: Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1983, s. 117.

⁶⁶ Prods Oktor Skjærvø, *The Spirit of Zoroastrianism*, Yale University Press, New Haven and London 2011, s. 17.

⁶⁷ Manya Saadi-nejad, "Iranian Goddesses", Ed. R. Foltz, *Religions of Iran: From Prehistory to the Present*, London 2013a, s. 58-59; Manya Saadi-nejad, "Aredui Sura Anāhitā: An Indo-European River Goddess", *Analytica Iranica*, 4-5, 2013b, s. 256; Ayrıca bkz. Jean Kellens, "Le problème avec Anahita", *Orientalia Suecana*, 51/52, 2002-2003, s. 321-326.

avcılarla, “tertemiz” olan karakterini ise bakire olmasıyla ilişkilendirmiştir⁶⁸. M. Saadi-nejad, Hjerrild’in bu ilişkilendirmeleri G. Dumezil’in üçlü kast ayrımı teorisini esas alarak Anāhitā’nın işlevlerine uyguladığını düşünmüş, buna göre Anāhitā’nın belirtilen niteliklerinin sırasıyla üretici sınıfla, savaşçılarla ve rahiplikle ilgili olduğunu söylemiştir⁶⁹.

Anāhitā ya da Avesta’da geçtiği şekliyle Arədvī Sūra Anāhitā; suların, özellikle de nehirlerin ve göllerin tanrıçasıydı⁷⁰. Çünkü bu tanrıça, yıldızlar bölgesinde yer alan ve dünyadaki tüm nehirlerin kendisinden çıkıp aktığı doğaüstü bir kaynak olarak tanımlanmıştır. Avesta’ya göre Anāhitā, “erkeğin tohumunu, dişinin rahmini ve sütünü arındıran”, “evlilik çağındaki kızlar ve doğum yapan kadınlar tarafından kendisinden yardım talep edilen” bir tanrıça olduğu gibi, aynı zamanda “rüzgâr, yağmur, bulut ve doludan oluşan dört beyaz atın çektiği savaş arabasına binen” bir savaş tanrıçasıydı. Bu yönüyle Anāhitā, savaşçılara zafer bahşeder, onlara savaşlarda kuvvetli birlikler ve yan yana çarpışabilecekleri cesur arkadaşlar verirdi⁷¹. Dolayısı ile Arədvī Sūra Anāhitā, iki ana ve bağımsız unsurdan oluşan senkretistik bir tanrıçaydı. Bir yandan, suları dünyanın nehirlerini ve derelerini besleyen göksel bir nehir tanrıçasıyken, diğer yandan *Īnanna-Īštar* kültüyle ilişkilendirilen bir bereket ve savaş tanrıçasıydı⁷². Bu özelliklerinin yanı sıra Anāhitā, Akhaimenid dininde hem su hem de ateşle bağlantılı olarak saygı duyulan tek tanrıça olarak karşımıza çıkmaktadır⁷³. Strabon tarafından verilen kanıtlara dayanarak⁷⁴, ateş ve su kültlerinin eşleştirilmesinin Anāhitā’ya (Anaïtis) adanmış tapınaklarda örnekleri olduğu belirtilmiştir. Örnek olarak da İran’da Sasani kraliyet ailesinin himayesinde olan Eştaxr’daki Adur Anāhid ateş tapınağının, Anāhitā kültüründe ateş ve su sembolizmini birleştirmesi gösterilmiştir⁷⁵. Ayrıca Anāhitā, hem Avesta’ya hem de birbirini izleyen üç İran imparatorluğu olan Pers, Parth ve

⁶⁸ Bodil Hjerrild, “Near Eastern Equivalents to Artemis”, Ed. T. Fischer-Hansen-B. Poulsen, *From Artemis to Diana: The Goddess of Man and Beast*, Vol: 12, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2009, s. 47.

⁶⁹ Manyā Saadi-nejad, *Anāhitā: Transformations of an Iranian Goddess*, Doktora Tezi, Freie Universität Berlin, Berlin 2019, s. 21; Manyā Saadi-nejad, *Anāhitā: A History and Reception of the Iranian Water Goddess*, I.B. Tauris/Bloomsbury, Great Britain 2021, s. 35.

⁷⁰ Saadi-nejad, 2013a, *a.g.m.*, s. 58; Michael Shenkar, *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*, Magical and Religious literature of late antiquity, Vol: 4, Brill, Leiden-Boston 2014, s. 66.

⁷¹ Franz Cumont, “Anahita”, Ed. J. Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol: I, T. & T. Clark, Edinburgh 1908, s. 414; Boyce, 1975b, *a.g.e.*, s. 72; Manyā Saadi-nejad, “Four Iranian Goddesses”, Ed. P. Pak, *Civilizations of the Great Silk Road from the Past to the Future*, International Institute for Central Asian Studies, Samarkand 2017, s. 420, 425.

⁷² Malandra, *a.g.e.*, s. 118-120.

⁷³ Ricl, *a.g.m.*, s. 197.

⁷⁴ Strabon, XV.3.14.

⁷⁵ Saadi-nejad, 2021, *a.g.e.*, s. 26.

Sasani kraliyet yazıtlarına göre, diğeri Mithra olmak üzere Ahura Mazdā tarafından yaratılan en güçlü iki tanrıdan birisiydi⁷⁶.

Avesta'da Anāhitā'nın ayrıntılı bir tasviri de bulunmaktadır. Tanrıça burada; güzel, güçlü ve uzun boylu bir kız olarak ve altın ayakkabılar, yüksek kuşaklı bir elbise ve mücevherlerle kaplı bir mantoyla zengin bir şekilde giyinmiş ve ellerinde çubuk demeti olduğu halde betimlenmiştir. Ayrıca bu tanrıça; kulağında altın küpeler, boynunda bir kolye, başında ise parlak altın bir taçla süslenmiş olarak ve otuz yumuşak kunduz derisinden yapılmış ceketi de gümüş ve altın gibi parlar şekilde tarif edilmiştir⁷⁷. Anāhitā'nın bu tanımı, kunduz derilerinin işaret ettiği gibi daha ziyade onun bir nehir tanrıçası ve giymiş olduğu altın mantonun gösterdiği gibi göksel bir hanımefendi olarak Avesta'daki işlevlerini vurgulayan ve onu ideal genç bir kadın olarak sunan unsurları yansıtmaktadır⁷⁸. Dolayısı ile kısmen bir nehir, kısmen de zengin giyimli bir kadın olarak tasvir edilmiştir⁷⁹. Ayrıca bir yandan kadın güzelliği ve ihtişamını, diğer yandan güç ve kudreti bir araya getirmesi, Anāhitā'yı doğurganlık, hayat ve suyun ezici gücünün nitelikleri ve özellikleriyle ilişkilendirir⁸⁰. Akhaimenid Dönemi ikonografisinde bu tanrıça, altın oymalar üzerinde zengin kıyafetler giymiş ve bir taç veya yüksek bir başlık ile başörtüsü takmış şekilde, aynı zamanda oturmuş ve elinde bir lotus çiçeği ve yüzük veya çelenk taşırken gösterildiği gibi bir dal, bir güvercin veya bir sürahi tutarken de gösterilmiştir⁸¹.

Anāhitā, İran imparatorlukları zamanında farklı dönemlerde tapınım görmüştür. Geç Akhaimenid Dönemi'ne gelindiğinde Ahura Mazdā ve Mithra ile birlikte en önemli ve popüler tanrılardan biri haline gelen Anāhitā, Seleukos ve Parth dönemlerinde daha da önem kazanmış, sonraki Sasani Dönemi'nde de önemini ve saygınlığını devam ettirmiştir⁸². Bu süreçte Anāhitā'nın adına, ilk ve tek kez II. Artakserkses'in üç yazıtında rastlanılmaktadır. Bu yazıtlarda Anāhitā;

⁷⁶ Saadi-nejad, 2013a, *a.g.m.*, s. 57.

⁷⁷ Ricl, *a.g.m.*, s. 199. Anāhitā'nın kunduz derisi giymiş olarak betimlenmesinin, ona en azından başlangıçta, İranlılar'ın eski vatanları olan güney Ural bölgesinin soğuk iklimine sahip topraklarda tapınıldığına işaret ettiği düşünülmektedir. Bkz. Saadi-nejad, 2013a, *a.g.m.*, s. 62. Aynı veriyi göz önünde bulunduran Malandra'ya göre ise Anāhitā, İran'a göre daha kuzeybatıda örneğin Kafkasya Bölgesi'nde tapınılan ve kültü bir şekilde Batı İran'a yayılmış, sonunda da *Īnanna-Īstar*'ınkiyle birleşmiş yerel bir tanrıça olabilirdi. Bkz. Malandra, *a.g.e.*, s. 119. Ayrıca Anāhitā'nın kunduz kıyafetiyle ilgili başka bir değerlendirme için bkz. Miguel Ángel Andrés-Toledo, "The description of Anāhitā's attire in the *Yašt* 5", Ed. C. Brøns-M. L. Nosch, *Textiles and Cult in the ancient Mediterranean*, Ancient Textile Series 31, Oxford 2017, s. 185-187.

⁷⁸ de Jong, *a.g.e.*, s. 272.

⁷⁹ Saadi-nejad, 2017, *a.g.m.*, s. 421.

⁸⁰ Saadi-nejad, 2013a, *a.g.m.*, s. 61.

⁸¹ Ricl, *a.g.m.*, s. 200.

⁸² Saadi-nejad, 2013a, *a.g.m.*, s. 57.

Ahura Mazdā ve Mithra ile birlikte bir tür üçlü formülde yer alır. Ayrıca o bu şekilde anılan tek tanrıçadır⁸³. Söz konusu ilahların her üçü de yardım ve koruma için çağrılır⁸⁴. Anāhitā'nın yazıtlarda görünmesiyle bağlantılı bir yenilik de Anāhitā'nın kült heykellerinin ortaya çıkışıydı. İskenderiyeli Clement'in, Berossus'un Babyloniaka adlı eserinden yaptığı alıntıya göre, bu dini reformun mimarı II. Artakserkses'ti. Çünkü bu kral, Perslere uzun yıllar sonra insan biçimindeki heykellere tapmayı, ilk olarak Babil ve Susa'da Aphrodite Anaïtis heykelini dikerek başlatmıştı. Ekbatana'da Perslere, Baktrialılara, Şam ve Sardis sakinlerine bu tapınma uygulamasında örnek teşkil etmişti⁸⁵. Hem Berossus'tan hem de yazıtlardan II. Artakserkses'in, imparatorluğunun tüm büyük kentlerinde Anaïtis'e resmi bir tapınma başlatan ilk Pers kralı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Anaïtis, İranlı bir karakter sergileyen Anāhitā adının işaret ettiği gibi yeni bir ilah değildi. Artakserkses'in yapmış olabileceği tek şey, daha önce gayri resmi biçimde var olan bir tapınmaya resmi bir tanınma ve ulusal bir karakter kazandırmasıydı⁸⁶. Bu bağlamda Boyce, II. Darius Dönemi'nde (MÖ 423-404) kraliyet himayesi altında olan bu tanrıçaya ait en az iki tapınağın varlığına dair kanıtların olduğunu söylemiştir⁸⁷. Jacobs da Plutarkhos'un, II. Artakserkses'in kraliçesini savaşçı bir tanrıçanın, muhtemelen Anāhitā'nın mabedinde giydiğini belirten açıklaması ile Tacitus'un Lydia'daki Pers Artemis tapınağından söz etmesini ve buranın Kral Kyros zamanında kurulmuş olduğunu bildirmesini göz önünde bulundurarak, Anāhitā'ya tapınmanın ilk olarak MÖ dördüncü yüzyılda Akamenid Hanedanlığı'nda II. Artakserkses zamanında ortaya çıkmadığını, Anāhitā'ya Akamenidler tarafından daha önce de tapındığını iddia etmiştir. Ayrıca ona göre söz konusu kral, Anāhitā kültürünü tahta çıkışının koruyucu tanrısı olduğu için özellikle desteklemiş olabilir⁸⁸.

Akhaimenid Dönemi'nde Anāhitā tapınımı, İran'dan Suriye'ye, Armenia'ya ve Anadolu üzerinden de batıya doğru yayılmış ve Avrupa sınırlarına kadar ulaşmıştır. Küçük Asya'da Anaïtis adıyla bilinen tanrıça, diğer tanrıçalarla özellikle de Artemis'le özdeşleştirilerek daha fazla popülerlik

⁸³ Andrés-Toledo, *a.g.m.*, s. 184.

⁸⁴ A. V. Williams Jackson-Louis H. Gray, "The Religion of the Achaemenian Kings. First Series. The Religion According to the Inscriptions", *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 1-20, 1900, s. 169.

⁸⁵ *Clementis Alexandrini Protrepticus*, Ed. M. Marcovich, Supplements to Vigiliae Christianae: Formerly Philosophia Patrum: Texts And Studies of Early Christian Life and Language, Vol: XXXIV, Brill, Leiden-New York-Köln 1995, 5.65.3; de Jong, *a.g.e.*, s. 281; Bruno Jacobs, "Kultbilder und Gottesvorstellung Bei Den Persern Zu Herodot, Historiae 1.131, und Clemens Alexandrinus, Protrepticus 5.65.3", Ed. T. Bakır vd., *Achaemenid Anatolia: Proceedings of the First International Symposium on Anatolia in the Achaemenid Period*, Bandırma 15-18 August 1997, Leiden 2001, s. 88.

⁸⁶ Smith, *a.g.m.*, s. 308-309.

⁸⁷ Boyce, 1982, *a.g.e.*, s. 202; Corsten, *a.g.m.*, s. 171.

⁸⁸ Jacobs, *a.g.m.*, s. 89-90.

kazanmıştır⁸⁹. Çünkü söz konusu tanrıça; burada Artemis, yani bereket tanrıçası olarak kabul görmüştür. Bunun nedeni muhtemelen ona bilhassa bir nehir ilahı, dolayısıyla ile de bir doğurganlık kaynağı olarak tapınılmış olmasıydı⁹⁰.

Küçük Asya’da Perslerin en iyi bilinen tanrısı Anaïtis’ti. Ayrıca o, kültü Küçük Asya’nın çeşitli bölgelerinde yaygın bir popülerlik kazanan ve kendisini Hellenleştirmeye ve diğer Yunan-Anadolu tanrı ve tanrıçalarıyla senkretik birleşmelere adayan tek İran tanrısı olarak tanımlanmıştır⁹¹. Hellenistik senkretizm döneminde Anaïtis kültü, Artemis, Aphrodite, Kybele, Athena-Minerva, Hera ve hatta Magna Mater kültleriyle birleşmiş ve Yakın Doğu’da büyük bir popüleriteye sahip olmuştur⁹².

Zela’da Anāhitā/Anaïtis Tapınımı

Anāhitā’nın Anadolu’daki kült merkezleri özellikle iki bölgede, Doğu Anadolu’da Pontos, Armenia ve Kappadokia’da, Batı Anadolu’da ise Lydia’da bulunmaktaydı. Söz konusu tapınma dair Batı Anadolu’yla ilgili veriler, özellikle sikkeler ve yazıtlardan gelirken, Doğu Anadolu için temel bilgi kaynağı Strabon’un “Geographika” adlı eseridir⁹³. İmparator Augustus Dönemi’nde yazılmış ve Tiberius Dönemi’nde bir revizyondan geçirilmiş olan bu eserde, Pontos’un yerlisi Strabon, Zela’yı da içeren bu bölgedeki tapınak devletlerini hem bilgi birikimine hem de bizzat gördüklerine dayalı olarak anlatmıştır. Bu konu hakkında diğer bir kaynak malzeme ise söz konusu kült merkezlerinde basılan ve üzerinde tapınak ve tanrı tasvirlerinin bulunduğu sikkelerdir⁹⁴.

Strabon’dan öğrenilen yerel bir geleneğe göre Küçük Asya’daki en eski İran kutsal alanı, Pontos Kappadokiası’ndaki Zela’daydı⁹⁵. Strabon’un, Pers tanrılarına tapınmaya ve Anaïtis rahipleri tarafından nesilden nesile aktarılan bir tapınak efsanesine atıfta bulunduğu anlatılır⁹⁶, buranın kuruluşuna ışık tutmaktadır. Bunlardan ilkinde göre, Sakalar (İskitler) doğudan Anadolu’ya girerek Pontos Kappadokiası’na kadar ilerleyip bu toprakları işgal etmiş, ancak

⁸⁹ Anders Hultgård, “Invoking Anāhitā – from Iran to Asia Minor”, Ed. A. P. Dahlén, *Achaemenid Anatolia: Persian presence and impact in the western satrapies 546–330 BC*, Proceedings of an international symposium at the Swedish Research Institute in Istanbul, 7–8 September 2017, Boreas, Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations 37, Uppsala 2020, s. 161.

⁹⁰ Mary Boyce-Frantz Grenet, *A History of Zoroastrianism. III: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule*, Brill, Leiden 1991, s. 211.

⁹¹ de Jong, *a.g.e.*, s. 268-269.

⁹² Malandra, *a.g.e.*, s. 118.

⁹³ de Jong, *a.g.e.*, s. 281.

⁹⁴ Højte, *a.g.m.*, s. 78.

⁹⁵ Riçl, *a.g.m.*, s. 203-204.

⁹⁶ Saprykin, *a.g.m.*, s. 125.

söz konusu bölgede bir şölen düzenleyip zaferlerinin ve elde ettikleri ganimetlerin tadını çıkarırlarken, burada bulunan Pers generallerinin bir gece saldırısına uğrayarak tamamen yok edilmişlerdi. Bu olaydan sonra generaller, ovada bir kayanın üzerine toprak yığarak ve onu bir tepe haline getirip çevresini de bir surla kuşatarak, içine Pers tanrıları Anaïtis'le birlikte Omanos ve Anadatos'un da tapınıldığı bir tapınak inşa etmişler ve Zela sakinleri tarafından her yıl kutlanan kutsal Sakaea Festivali'ni başlatmışlardı⁹⁷. İkinci anlatıya göre ise Kyros, Sakalar'a karşı bir sefere çıkmış, ancak savaşta yenilerek her şeyden ve bilhassa şaraptan oluşan bol miktardaki erzakını geride bıraktığı kampına kaçmıştı. Burada konaklamış, ordusunu kısa bir süre dinlendirmiş ve hava karardığında da sanki kaçış halindeymiş gibi malzemelerle dolu çadırlardan ayrılarak yola çıkmıştı. Kendisi için en uygun yer olarak düşündüğü mevkiye kadar ilerledikten sonra durarak Sakaları gözetlemeye başlamıştı. Kyros'un peşine düşen Sakalar, Persler'in kampına geldiklerinde burayı terk edilmiş ancak zevk almaya elverişli erzaklarla dolu olarak bulmuş ve bunları tıka basa yiyip içerek zevki sefa içinde kendilerinden geçmişlerdi. Kyros, kendisi için uygun zamanın geldiğini düşünerek eski kampındaki Sakalar'a saldırmış, onların bazılarını sarhoş, sersemlemiş ya da uyur vaziyetteyken bazılarını da çıplak dans edip eğlenirken öldürmüş ve böylelikle neredeyse hepsini katletmişti. Kyros, bu zaferi ilahi bir lütuf olarak görerek, o günü atalarının tanrıçasına⁹⁸ adanmış ve ona Sakaea adını vermişti. Strabon bu festivalin, İskit kıyafeti giymiş erkeklerin gece gündüz içki içerek ve birbirleriyle olduğu gibi onlarla içen kadınlarla da ahlaksızca oynayarak vakit geçirdikleri bir tür Bakhik festival olduğunu ve nerede bu tanrıçaya ait bir tapınak varsa orada kutlandığını, ayrıca kendi zamanında da halen kutlanılmaya devam ettiğini bildirmiştir⁹⁹. Dolayısı ile Strabon, Zela'daki büyük Pers tapınağının kökeninin, Kyros'un Küçük Asya seferleri sırasında (MÖ 546) kazanılan bir zaferle bağlantılı olarak oluşturulan bir kutsal alandan geldiğine dair bir geleneği anlatmıştır¹⁰⁰. Bununla birlikte Saprykin, Strabon'un Zela kentinin Semiramis tepesi üzerine inşa edildiğini bildiren açıklamasında¹⁰¹ bu kentin Anadolu'daki Pers egemenliği sırasında zaten var olduğunu açık bir şekilde dile getirdiğini, böylelikle kent ve kutsal alan arasında bir ayırım yaptığını iddia etmiştir. Bu düşünceden hareketle de Zela kentinin kökeninin Hitit Dönemi'ne kadar uzandığı ihtimalinin göz ardı edilemeyeceğini belirtmiştir¹⁰².

⁹⁷ Strabon, XI.8.4.

⁹⁸ Anāhitā kastedilmektedir.

⁹⁹ Strabon, XI.8.5.

¹⁰⁰ Boyce, 1982, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁰¹ Strabon, XII.3.37.

¹⁰² Saprykin, *a.g.m.*, s. 127.

Pers egemenliği döneminde Zela; özellikle Anāhitā'nın, Yunanca ismiyle Anaïtis'in kült merkeziydi. Bir başka ifadeyle Zela bu dönemde, Yunanca isimleri Anaïtis, Omanos ve Anadatos olarak bilinen Pers kökenli tanrıların kültüne adanmış bir tapınak devletti¹⁰³. Zela'daki tapınak, Anaïtis'in yanı sıra Omanos ve Anadatos adındaki ikincil önemdeki diğer Pers tanrılarına adanmış¹⁰⁴ olmakla birlikte, S. Wikander'in de vurguladığı gibi Anaïtis, tartışmasız bir şekilde Zela'nın ana tanrısıydı. Çünkü Strabon, Zela tapınağına yalnızca Anaïtis Kutsal Alanı demiştir¹⁰⁵.

Pontos Zelası'nda Anaïtis'e, Omanos ve Anadatos eşlik ederken Kappadokia'da ona sadece Omanos eşlik ediyordu¹⁰⁶. Bunlardan Omanos'un muhtemelen Avesta'daki Vohu Manah (İyi Düşünce), Anadatos'un ise Avesta'daki Amərətāt'a (Ölümsüzlük) karşılık geldiği düşünülmektedir. Aynı zamanda ilki hayvan yaşamının koruyucusu iken, diğeri bitkisel yaşamın koruyucusudur¹⁰⁷.

Zela Tapınak Devleti, yerli Anadolu kültürlerinin oluşturduğu bir modele göre organize edilmişti. Böylelikle Zela, bir rahip tarafından yönetilen, bir tapınaktan ve ona bağlı topraklardan ve ayrıca çok sayıda erkek ile kadın kutsal köleden (*hierodouloi/hierodules*) oluşan bir yapıya sahipti¹⁰⁸. Gerçek kölelerden ziyade Anaïtis'in serfleri olan çok sayıda kutsal köle tarafından işlenen zengin bir araziye sahip olan tapınak, tanrıça adına "her şeyin mutlak efendisi olan" bir rahip yönetici tarafından idare ediliyordu. Bu nedenle söz konusu büyük dini şahsiyetin, kutsal alanın yanındaki yerleşme sakinleri üzerinde de otoritesi olması kuvvetle muhtemeldir¹⁰⁹. Strabon'dan bu şekilde olduğunu öğrendiğimiz Zela'daki yönetim sisteminin, Pontos'un diğer tapınak devletleriyle örneğin, Komana Pontika ile benzerlik gösterdiği, yine aynı antik yazarın söz konusu kült merkezleriyle ilgili olarak verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır¹¹⁰.

Pontos Krallığı Dönemi'nde de varlığını aynı şekilde devam ettiren Zela Tapınak Devleti'nin kaderi ve dolayısı ile statüsü söz konusu krallığın, Romalı general Pompeius tarafından yıkılması ve akabinde, ele geçirilen Pontos

¹⁰³ Julie Dalaisson-Bernard Rémy-Michel Amandry, *Zéla sous l'empire romain: Étude historique et corpus monétaire*, Numismatica Anatolica 4, Bordeaux 2009, s. 9.

¹⁰⁴ Pierre Debord, *L'Asie Mineure au IVe siècle (412-323 a.C.): pouvoirs et jeux politiques*, Bordeaux 1999, s. 89.

¹⁰⁵ Wikander Stig, *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*, C.W.K. Gleerup, Lund 1946, s. 90.

¹⁰⁶ Michel Rostovtzeff, "Dieux et chevaux: A propos de quelques bronzes d'Anatolie, de Syrie et d'Arménie", *Syria*, Vol: 12, S: 1, 1931, s. 54.

¹⁰⁷ Eduard Meyer, "Anaïtis", W.H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, I, Leipzig 1884-1890, s. 333; Riel, a.g.m., s. 204.

¹⁰⁸ de Jong, a.g.e., s. 282.

¹⁰⁹ Dalaisson-Rémy-Amandry, a.g.e., s. 9.

¹¹⁰ Emine Sökmen, "Komana Pontika ve Zela: Pontos Bölgesi'ndeki Tapınak Devletleri", *Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri, Yerleşim Arkeolojisi Serisi (YAS) 1*, 2006, s. 125.

Bölgesi'nin idari taksimatıyla ilgili olarak MÖ 65-62 yılları arasında gerçekleştirilen yeni düzenlemeler¹¹¹ neticesinde değişikliğe uğramıştır. Strabon bu durumu şu şekilde bildirmektedir:

....(Zela) çoğunlukla tapınak kölelerine ait küçük bir kenttir. Ancak Pompeius buraya önemli bir toprak eklemiş, sakinlerini surların içine yerleştirmiş ve Mithradates'i devirdikten sonra düzenlediği kentlerden biri haline getirmiştir¹¹². (Böylelikle) Pompeius, Zelitis'in sınırlarına birçok eyalet¹¹³ eklemiş ve Megalopolis'e yaptığı gibi Zela'ya da kent sıfatını vermiştir...¹¹⁴.

Pompeius'un VI. Mithradates'e karşı kazandığı zaferden sonra Zela, kent devletine dönüştürüldüğü için tapınak devleti olarak varlığı sona erdi. Bu durum, Zela'ya daha fazla toprak tahsis edilmesi anlamına geliyordu, ancak rahiplerin statüsü artık sadece tanrıçanın tapınağına bir şehir tapınağı olarak hizmet etmelerine izin verilen bir konuma düşürüldü¹¹⁵. Dolayısı ile Pompeius'tan itibaren Zela'nın din adamları Roma politikasındaki değişikliklerin yansımalarına katlanmak zorunda kaldı¹¹⁶.

Pompeius'un Kuzey Küçük Asya'da yaptığı düzenlemeler, Anadolu'da Antonius'un iktidarı dönemindeki teritoryal değişikliklerden etkilendi. Zira Antonius, Zela'ya tapınak devlet statüsünü geri verdi¹¹⁷. MÖ 39-31 yılları arasında yapılan bu yeniden organizasyon sonucunda Pontos'un eyalet statüsü geçersiz kılındı. Böylelikle Diospolis/Sebaste (önceden Kabeira, daha sonra Neokaisareia, günümüzde Niksar) merkezli olmak üzere, I. Polemon ve eşi Pythodoris'in hanedanı yönetimi altında MÖ 37'den MS 64 yılına kadar bir

¹¹¹ Mehmet Oktan, "Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Pontos'ta yapılan Düzenlemeler", *Anadolu/Anatolia*, S: 34, 2008, s. 52.

¹¹² Strabon, XI.8.4.

¹¹³ Wilson'a göre, bu yeni bölge Dazimonitis ovası (Kazova ve Tokat Ovası) ile batıda Scylax, güneyde Deveci Dağı ile sınırlanan araziye kapsamış olmalıdır. Bkz. David Raoul Wilson, *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Oxford University, Oxford 1960, s. 212. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Deniz Burcu Erciyas, *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda Under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region of Turkey*, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 51.

¹¹⁴ Strabon, XII.3.37.

¹¹⁵ Søren Lund Sørensen, *Between Kingdom and Koinon: Neapolis/Neoklaudiopolis and the Pontic Cities*, Geographica Historica 33, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016, s. 110-111.

¹¹⁶ Pierre Debord, *Aspects Sociaux et économiques de la Vie Religieuse Dans L'Anatolie Gréco-Romaine*, Brill, Leiden 1982, s. 164.

¹¹⁷ Christian Marek, "Pontus et Bithynia, Paphlagonia, Pontus Galaticus, Pontus Polemonianus, Ora Ponti Polemoniani, Pontus Mediterraneus", Haz. Oğuz Tekin, *Pontus, Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 254.

yüzyıl boyunca devam eden nispeten istikrarlı tek bir devlet olarak Pontos Krallığı yeniden kuruldu¹¹⁸. Bununla birlikte Küçük Asya'daki eyalet düzenlemesi, MÖ 31 yılındaki Actium Savaşı'ndan sonraki birkaç on yıl içinde bu sefer Octavianus tarafından tekrar tesis edildi. Octavianus, Pontos kralı Polemon'a Zela teritoryumunu vererek bu kült merkezinin tapınak devlet olarak varlığını sona erdirdi¹¹⁹.

Polemon, artık Pontos'un ve daha da önemlisi eski tapınak devleti Zela'nın hükümdarıydı, ama aynı zamanda başka büyük bir hükümdarın, yani Augustus'un tebaasıydı. Bu bağımlılığı, MÖ 26 civarında Zela'daki eski tapınak devletine sembolik olarak yerleştirilen bir mermer heykel kaidesindeki yazıt şu şekilde göstermektedir: “*Polemon, kendi velinimetini olan Sezar Augustus’u onurlandırır*”¹²⁰. Halefi Pontos kraliçesi I. Pythodoris'in iktidarı dönemine gelindiğinde, Zela Tapınak Devleti'nin sahip olduğu *hierodouloi* sayısı gibi kaynakları da azalmış ve burada hüküm süren rahip, yetkilerinin önemli bir kısmından mahrum kalmıştı¹²¹. Bu bağlamda, Pompeius zamanından itibaren Zela'nın kutsallığına karşı yapılan saygısızlığın, buranın kaynaklarının sömürülmesinin ve tapınak kölelerinin istismar edilmesinin Romalılarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır¹²². Ayrıca tapınak devletlerin önemini kaybetmesi, Pontos'un coğrafi ve kültürel olarak Pompeius'la birlikte yeniden tasarlanmış olmasıyla ilişkilidir. Bu süreç Octavianus, yani Augustus ve onu takip eden imparatorlarla hız kazanmıştır¹²³.

Strabon, Zela'dan bahsederken Anadolu ve Armenia'daki diğer tapınak devletleriyle ve Anaïtis kutsal alanlarıyla olan benzerliğine dikkati çeker, ancak şunu da belirtir: “*Burada gerçekleştirilen kutsal ayinler daha büyük bir kutsallıkla ön plana çıkmaktadır ve tüm Pontos halkı en önemli meseleleriyle ilgili yeminlerini burada ederler*” (XII.3.37)¹²⁴. Strabon'un Kappadokia'daki Anaïtis kutsal alanlarına ilişkin açıklaması (XV.3.15), bu alanlardaki ritüellerin ateş tapınaklarınıninkisiyle aynı olduğunu göstermektedir¹²⁵. Strabon bunu şu şekilde anlatır:

“Kappadokia'da (çünkü orada Pyraethi olarak da adlandırılan Magi mezhebi büyüktür ve bu ülkede Pers tanrılarının birçok tapınağı da vardır) insanlar kurbanları kılıçla değil, bir tür ağaç gövdesiyle kurban ederler ve

¹¹⁸ Eckart Olshausen, “Pontos: profile of a landscape”, Ed. T. Bekker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, Geographica Historica 29, Franz Steiner, Stuttgart 2014, s. 47.

¹¹⁹ Marek, *a.g.m.*, s. 255.

¹²⁰ Sørensen, *a.g.e.*, s. 132.

¹²¹ de Jong, *a.g.e.*, s. 283.

¹²² Sørensen, *a.g.e.*, s. 111.

¹²³ Sørensen, *a.g.e.*, s. 184.

¹²⁴ de Jong, *a.g.e.*, s. 283.

¹²⁵ de Jong, *a.g.e.*, s. 281; Saadi-nejad, 2021, *a.g.e.*, s. 125.

onları sopayla döverek öldürürler. Ayrıca Pyraetheia'ları, etrafı çevrili kutsal yerleri vardır ve bunların ortasında, üzerinde büyük miktarda kül bulunan ve Magi'nin ateşi sürekli yanık tuttuğu bir sunak vardır. Her gün oraya girerek, ateşin önünde çubuk demetlerini tutarak ve başlarına dudaklarını örtecek şekilde yanaklarına kadar inen keçeden yüksek başlıklar takarak yaklaşık bir saat boyunca büyüler yaparlar. Aynı gelenekler Anaïtis ve Omanos tapınaklarında da görülür; bu tapınakların da etrafı çevrili kutsal yerleri vardır ve halk alay halinde Omanos'un ahşap bir heykelini taşır. Bunu bizzat gördüm..."¹²⁶.

Bu açıklamaların, Strabon'un Zela'da bizzat tanık olduğu Pers kültlerine dair uygulamalar olduğu düşünülmüştür¹²⁷. Højte de söz konusu antik yazarın, memleketi olan Amaseia'dan bir günlük mesafedeki Zela'da bu ritüelleri görmüş olabileceğini belirtmiştir¹²⁸. Pers rahiplerin Anaïtis'in ateş sunaklarında ne okuduğu bilinmemekle birlikte tanrıçaya ilahiler söylediği ve dualar ettiği düşünülebilir. Bu bağlamda ritüel sırasında Anāhitā'ya, *Ābān Yašt*'ta bulunana benzer ilahilerin yanı sıra günümüze ulaşmamış diğer ilahi kompozisyonlarının da söylenmiş olabileceği akla gelmektedir¹²⁹. Bununla birlikte Anāhitā'ya birçok farklı sununun yapılmış olduğu, *Yašt*'tan bilinmektedir. Buna göre sunu töreni sırasında ona yapılan adaklar arasında sütle, barsomla¹³⁰ ve doğru düşünceler, konuşmalar ve eylemlerle karıştırılmış haoma¹³¹ bulunmaktadır¹³². Dolayısı ile Zela'daki Anaïtis tapınağında bu anlatılanlara benzer dini ritüellerin gerçekleştirildiği söylenebilir.

MS 64'te Roma imparatoru Nero Dönemi'nde, Polemon Krallığı sona erdi ve krallığın toprakları, Roma tarafından ilhak edilerek *provincia* (eyalet) olarak düzenlendi. Zela, Neokaisareia ve Sebasteia ile birlikte Pontus Polemoniacus

¹²⁶ Strabon, XV.3.15.

¹²⁷ Stephen Mitchell, "Iranian Names and the Presence of Persians in the Religious Sanctuaries of Asia Minor", Ed. E. Matthews, *Old and New Worlds in Greek Onomastic*, Proceedings-British Academy, Vol: 1, No: 148, Oxford 2007, s. 164.

¹²⁸ Højte, *a.g.m.*, s. 88 vd.

¹²⁹ Hultgård, *a.g.m.*, s. 172.

¹³⁰ Barsam veya Barsman, Pehlevce ve Farsça'da sırasıyla Tak ve Tai olarak adlandırılan bir ağacın kesilmiş dallarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Shohreh Javadi-Ali Nikoei, "Investigating The Anahita Myth in Ancient Iran and Armenia", *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, Special Edition, 2016, 884, dipnot 1.

¹³¹ Haoma, İranlı Zerdüşterin kutsal metni Avesta'da geçen bir Tanrı, bir bitki, bir içki/içecek ve tanrılara sunulan bir adaktır. Bir bitki olarak suyu, yine Haoma adlı bir tanrı tarafından sıkılarak bir içki/içecek haline getirilir ve daha sonra ritüel ile diğer tüm tanrılara sunulur. Bkz. He Zhang, "Is Shuma the Chinese Analog of Soma/Haoma?: A Study of Early Contacts between Indo-Iranians and Chinese", Ed. V. H. Mair, *Sino-Platonic Papers*, 216, Department of East Asian Languages and Civilizations University of Pennsylvania, Philadelphia 2011, s. 1; Mona Saba, "First Evaluation of Haoma Culture in Oluz Höyük", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S: 22, 2018, s. 163.

¹³² Saadi-nejad, 2017, *a.g.m.*, s. 420.

veya Polemonianus olarak tanımlanan idari birimde yer alıyordu. Muhtemelen Trajan Dönemi'nde, Pontos'taki kentler idari anlamda tekrar düzenlendi. Böylelikle Pontus Polemoniacus kentleri olan Zela, Neokaisareia ve Sebasteia yeni kurulan Pontus Mediterraneus'a dahil edildi¹³³.

Roma Dönemi'nde Anaïtis kültü, Zela'da hâlâ çok canlıydı ve onun tapınağı Küçük Asya'nın en önemli tapınım merkezlerinden biriydi. Bu kültün Zela'daki özel statüsü, kent tarafından basılan sikkelerin büyük çoğunluğunda tasvir edilmesiyle vurgulanmıştır¹³⁴. Zela sikkeleri bu kentte, Anaïtis'in dışında Athena, Helios, Zeus, Asklepios ve Tyche gibi başka tanrıların da onurlandırıldığını belgelemektedir¹³⁵. Bununla birlikte Anaïtis, Zela kentinin koruyucu tanrıçasıydı ve tapınağı burada baskın bir konuma sahipti. Zela'ya ait sikke tiplerinde söz konusu tanrıça, antropomorfik temsilinden daha çok tapınağıyla anılmıştır¹³⁶.

Anāhitā, Trajan Dönemi'nden itibaren Zela sikkelerinde "Tanrıça Anaïtis" olarak geçmektedir¹³⁷. Bu bağlamda, dölleyici bir unsur olarak suyun, Zela'daki Caracalla sikkesinde buğday başağıyla sembolize edilen refahın ve üremenin tanrıçası olan Anāhitā'nın adı Anaïtis şeklinde Yunancalaştırılmıştır. Ancak kendisine Pers kökenli iki ilah olan Omanos ve Anadatos'un eşlik etmesinden anlaşılacağı üzere, söz konusu tanrıça orijinal özelliklerini de kaybetmemiştir¹³⁸.

Trajan Dönemi'nde basılan ve arka yüzünde, ΘΕΑ ΑΝΑΕΙΤΙC ΖΗΛΕΙΤΩΝ "Zela Halkının Tanrıçası Anaïtis" ifadesinin geçtiği sikkeler, Anaïtis kültünün bu kentteki önemine işaret etmektedir¹³⁹. Aynı zamanda, orta sütun arası bir kemerle örtülmüş ve ortasında alevli bir sunak bulunan tetrastil (4 sütunlu) bir tapınağı betimleyen Zela sikkeleri, bu kentte bir Anaïtis ateş kültünün varlığına tanıklık etmektedir¹⁴⁰.

¹³³ Marek, *a.g.m.*, s. 257.

¹³⁴ Julie Dalaison-Bernard Remy, "Les divinités d'origine indigène et iranienne sur le monnayage des cités du Pont sous les premiers Sévères", *Revue numismatique*, Vol: 170, 2013, s. 36.

¹³⁵ Dalaison-Rémy-Amandry, *a.g.e.*, s. 12. Zela teritoryumunda ise Roma İmparatorluk Dönemi'nde Mars, Apollon, Minerva ve Victoria gibi tanrı ve tanrıçaların tapınım gördüğü belirtilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Akın Temür, "Zela'dan Bir Grup Roma Dönemi Bronz Figürin", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S: 27, 2023, s. 253-272.

¹³⁶ Julie Dalaison, "Civic Pride and Local Identities: The Pontic Cities and Their Coinage in the Roman Period", Ed. T. Bekker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, Geographica Historica 29, Stuttgart 2014, s. 146.

¹³⁷ Ricl, *a.g.m.*, s. 204.

¹³⁸ Dalaison-Remy, *a.g.m.*, s. 35.

¹³⁹ Hultgård, *a.g.m.*, s. 172.

¹⁴⁰ Stig, *a.g.e.*, s. 86-87. Zile'nin kuşucumu 50 km kuzeyinde bulunan Amasya-Oluz Höyük'te Şevket Dönmez tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, bir Ateşgede ve Erken Zerdüş Dini Kutsal Alanı tespit edilmiştir. Bu veri, Antik Çağ'da Zela'yı da içeren bölgede, özellikle MÖ 5. ve 4. yüzyılları kapsayan Akhaimenid egemenliği döneminde, ateş kültüne

Tanrıça Anaïtis, tüm Zela sikkelerinde arka yüzde sadece iki tip örneğiyle görülür: Trajan Dönemi'nde sola dönük vaziyette oturur, drapeli bir elbise giyer ve başı örtülüdür, başının üstünde bir hilal¹⁴¹ bulunur ve sağ elinde bir demet buğday başağı tutar. Caracalla Dönemi'nde ise ayakta durur, drapeli bir elbise giyer ve başı örtülüdür, sağ elinde bir başak, sol elinde ise belirsiz bir nesne tutar. Bu birkaç sikke dışında, Zela sikkelerinin arka yüzünde karşımıza çıkan çok sayıdaki girintili alınlıklı heksastil (6 sütunlu) tapınak tasvirinin yanı sıra, daha küçük sikkelerde görülen bazen kayalık bir alanın üzerine yerleştirilmiş distil (2 sütunlu) veya tetrastil tapınak betimlemeleri de Anāhitā/Anaïtis'in kutsal mekanıyla ilişkilendirilmiştir¹⁴². Bir kayalık üzerinde tasvir edilen distil veya tetrastil planlı örneklerle, Strabon'un bu tapınağın bir kayanın ve yapay tepenin üzerinde yer aldığını bildiren açıklamasının örtüştüğü belirtilmiştir. Söz konusu betimlemelerdeki sütun sayısının farklılık göstermesinin ise değişik ölçülerde olan sikkenin yüzeyindeki alanla ve sikke oymacısının sütunlar arasında göstermek istedikleriyle ilgili olduğu, ayrıca tetrastil bir tapınakta Tyche'yi tasvir eden sikkelerin, bu tanrıçanın kentte bir tapınağı var olabileceğini veya en azından Anāhitā-Anaïtis tapınağında onunla birlikte tapınılmış olabileceğini akla getirdiğine işaret edilmiştir¹⁴³. Zela sikkeleri üzerinde betimlenen tapınak, mimari özellik açısından değerlendirildiğinde bu yapının MS 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebileceği ve geleneksel bir Greko-Romen tapınağını yansıttığı söylenmiştir¹⁴⁴.

Ateş kültünü tasvir eden ve Caracalla Dönemi'ne tarihlenen Zela bronz sikkeleri¹⁴⁵ bu kültün söz konusu kentte varlığını en azından MS 3. yüzyıla

sahip tapınak ve kutsal alanların olduğunu ortaya koyan ilk arkeolojik bulgu olarak nitelendirilmiştir. Bkz. Şevket Dönmez, "Amasya-Oluz Höyük Ateşgedesi ve Erken Zerdüşt Dini Kutsal Alanı", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S: 22, 2018, s. 152-153; Şevket Dönmez-Mona Saba, "Anadolu Demir Çağı Pers Tarihi ve Oluz Höyük (Kritalla)", Haz. A. Özfirat-Ş. Dönmez-M. Işıklı-M. Saba, *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları*, Ege Yayınları, İstanbul 2019, s. 12-13; Şevket Dönmez, "Hristiyanlık Öncesi Ermeniler Zerdüşt Dini Mensubu muydu?: Arkaik Ermeni İnançları Hakkında Yeni Gözlemler", Haz. Ş. Dönmez, *Demir Çağı'nda Anadolu-İran-Turan*, Ege Yayınları, İstanbul 2021, s. 59-60; Mona Saba, "Güncel Arkeolojik Bulgular Işığında Anadolu Erken Zerdüşt (Magi) Dini", Haz. Ş. Dönmez, *Demir Çağı'nda Anadolu-İran-Turan*, Ege Yayınları, İstanbul 2021, s. 88-89.

¹⁴¹ Bu tasvir, tanrıçanın Mithras veya Men ile ilişkili olabileceğini göstermektedir. Bkz. Şengül Dilek Ful, "Antik Dönemde Tokat'ta Tapınım Gören Kültler", *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012 Tokat, Bildiriler*, C: III, Ankara 2013, s. 92.

¹⁴² Dalaison-Remy, *a.g.m.*, s. 34.

¹⁴³ Dalaison, *a.g.m.*, s. 145-146.

¹⁴⁴ Højte, *a.g.m.*, s. 88 vd.

¹⁴⁵ Martin Jessop Price-Bluma L. Trell, *Coins and Their Cities: Architecture on the ancient coins of Greece, Rome, and Palestine*, London 1977, s. 102, Fig. 330; s. 174, Fig. 304; s. 195, Fig. 363.

kadar sürdürdüğünü kanıtlamaktadır¹⁴⁶. Aynı zamanda bu yüzyıl, imparator ve diğer tanrılara yönelik kültleriyle Greko-Romen Pontos'a dair bir görünümün ortaya çıktığı ve Hristiyanlığın Pontos'u ele geçirmeye başladığı bir dönemdir¹⁴⁷. Zela kentinin Hristiyanlığı erken bir dönemde kabul ettiğini, bu kentin piskoposu olan Herakleios'un 314'te Gangra¹⁴⁸, 325'te ise İznik konsil-lerine katılması göstermektedir¹⁴⁹.

Zile Kalesi'ni, antik Zela olarak tanımlayan ve bu şekilde tanınmaya başlamasını sağlayan kişi W.J. Hamilton'dur. Söz konusu kalenin görünümünün Strabon'un, Zela'nın Semiramis Tepesi üzerine inşa edildiğini belirten açıklamasını hatırlattığını dile getiren Hamilton, 1836 yılında kale ve çevresinde yapmış olduğu araştırmalarda bazı antik kalıntılara rastladığından bahsetse de Anaïtis tapınağıyla ilişkilendirdiği herhangi bir arkeolojik bulgudan söz etmemiştir¹⁵⁰. Buna dair bir bilgi, sadece F. Cumont ve E. Cumont tarafından paylaşılmıştır. Cumontlar, 1900 yılının bahar aylarında Zile Kalesi'ndeki araştırmaları sırasında tespit etmiş oldukları, yaklaşık bir metre yüksekliğinde ve bir buçuk metre genişliğindeki beyaz mermerden bir Korint sütun başlığına ait parçayı, Anaïtis tapınağına ilişkin tek bir kalıntı olarak tanımlamışlardır. Ayrıca söz konusu araştırmacılar, bu sütun başlığında akantus yaprakları ve yeşilliklerin üzerinde, bazı kısımları korunmuş olan ve karşı karşıya duran iki grifonun (kanatlı aslan) ortadaki bir çiçeğe tırmanır şekilde betimlendiğini ve Yunanlar tarafından anavatanı Pers ülkesi olarak gösterilen bu grifonların, Pers ilahlarına adanmış bir tapınağın dekorasyonu için uygun bir motif olduğunu belirtmişlerdir¹⁵¹.

¹⁴⁶ Boyce-Grenet, *a.g.e.*, s. 288.

¹⁴⁷ Sørensen, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁴⁸ Bu konsilin ne zaman toplandığı tam olarak bilinmemekle birlikte, 340 yılı üzerinde genel bir kabulün olduğu belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Kaya, "Çankırılı Bir Hristiyan Azizi: Hypatius", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 7, S: 1, 2019, s. 84.

¹⁴⁹ Dalaison-Rémy-Amandry, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁵⁰ William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with Some Account of Their Antiquities and Geology*, Vol: I, London 1842, s. 361-362; William John Hamilton, *Küçük Asya*, Çev. K. Toraman, Midas Kitap, Ankara 2013, s. 277. Seyyahların, Zile'deki antik dokuyla ilgili verdiği bilgiler için bkz. Murat Tekin-Hatice Uyanık, "Antik ve Modern Seyyahların Gözünden Tokat'taki Antik Yerleşmeler", Ed. Y. Kılıç-R. Kuzuoğlu-S. Akkuş Mutlu-Ö. Kahya, *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı: Eskiçağ Tarihi Yazıları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2023, s. 599-601.

¹⁵¹ Franz Cumont-Eugene Cumont, *Voyage D'exploration Archéologique dans le Pont et la Petite Arménie: Studia Pontica II*, Bruxelles 1906, s.107, 192-193; Boyce-Grenet, *a.g.e.*, s. 288.

Değerlendirme ve Sonuç

Zela'daki Anaïtis kültünün eski bir Anadolu tanrıçasının kültünün yerine geçtiği ya da bu kültün Anzili kültünün şekil değiştirmiş bir hali olup olmadığına dair, geçen yüzyılın ikinci yarısının başlarından günümüze kadar sadece 3 öneri karşımıza çıkmaktadır. Bununla ilgili ilk öneriyi 1957 yılında ortaya atan A. Goetze, Zela'yı Hitit kült kenti Arinna ile eşleştirmiş, böylelikle de Anaïtis'in aslında Arinna'nın güneş tanrıçası olduğunu ileri sürmüştür. 1959 yılında öne sürülen ikinci öneri, Zela'nın Landa olduğunu düşünen J. Garstang ve O.R. Gurney tarafından getirilmiştir. Dolayısı ile onlara göre, Landa tanrıçası Belat'ın tapınağı Pers Dönemi'nde tanrıça Anaïtis'in tapınım merkezi haline gelmiştir. Ancak bu önerilerde yanlış bir şekilde, söz konusu Hitit kentlerinin Zela'yla ve tanrıçalarının da Anaïtis'le eşleştirildikleri görülmektedir.

Son öneri ise 1977 yılındaki makalesinde, Anziliya-Zela-Zile, yani Zile Kalesi Höyüğü bağlantısını ortaya koyan S. Alp tarafından bir düşünce olarak dile getirilmiştir. Alp tarafından yapılan bu eşitlemede, Maşat Höyük çivi yazılı belgelerinde Anziliya'nın konumuyla ilgili olarak verilen bilgilerle Zile Kalesi Höyüğü'nün yerinin örtüşmesinin etkili olduğu, aynı zamanda Antik Çağ'daki Zela gibi Anziliya'nın da Hitit Dönemi'nde bir kült kenti olmasının bu öneriyi güçlendiren önemli bir unsur olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Böylelikle de konu Anzili kültü ile Anaïtis tapınımı arasında bir bağlantı olup olmadığı meselesine getirilmiştir.

S. Alp tarafından ilk kez dile getirilen, Hitit tapınım merkezlerinden Anziliya'daki tanrıça Anzili kültü ile aynı yerleşmenin Antik Çağ'daki adı olan ve bu dönemde de kült merkezi olma özelliğini koruyan Zela'daki Pers tanrıçası Anāhitā/Anaïtis kültü arasında bir ilişki olup olmadığı meselesi üzerine odaklanan bu makalede ortaya konulan verilere dayanarak, söz konusu iki tanrıça, nitelikleri ve işlevleri açısından birbirleriyle karşılaştırıldığında, Anzili ile Anāhitā/Anaïtis arasında dikkat çekici benzerliklerin olduğu söylenebilir. Bu durum aşağıda açıklanmıştır.

Tanrıça Anzili'ye, çivi yazılı Hitit metinlerinden öğrenildiğine göre Šarišša, Zippalanda, Kuliwišna, Tamitta ve Zapišhuna kentlerinde tapınılmaktaydı. Adında, Anzili ismini içeren Anziliya kenti ise bu tanrıçanın ana tapınım merkezi olmalıdır. Bu Hitit kentlerinin, günümüzde Tokat, Sivas ve Yozgat illerinin sınırları içerisinde, Hitit Dönemi'nde ise Yukarı Ülke'de yer aldıkları görülmektedir. Dolayısı ile Anzili'nin Hitit Yukarı Ülkesi'nde tapınım gören bir tanrıça olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda adları belirtilen kentlerin fırtına tanrıalarının sevgilisi olarak karşımıza çıkan Tanrıça Anzili, Hitit metinlerinde Hatti kökenli ve doğumla ilgili göksel bir tanrıça olarak tanımlanmıştır. Telepinu türündeki bazı mitoslar, Hitit Panteonu'ndaki doğumla bağlantılı tanrıçalardan olan Anzili'nin doğumla ilgili bir işlevinin olduğunu göstermektedir. Nitekim bu mitoslarda Anzili, diğer

bir tanrıça Zukki'yle birlikte, doğum yapan bir kadının acısını dindirmek için yapılan doğum ritüellerinde doğumda yardımcı olması için yakarıyla çağrılan bir tanrıça olarak anlatılmaktadır. Bu şekilde çağrılmaları, doğum esnasında herhangi bir sorunla karşılaşmadan doğumun sağlıklı bir şekilde geçmesinin ancak onların yardımıyla mümkün olabileceğine inanışın bir yansıması gibi gözükmektedir.

Anzili'nin, Zippalanda'da "kaynak tanrıçası" olarak da tapınılmış olması, suyla ilgili bir tanrıça olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Anzili'nin adının *İŠTAR*-li logogramı ile yazılmış olması, bu tanrıçanın *İštar*'la da özdeşleştirilmiş olduğunu ve Hitit Dönemi Anadolu'sunda Anzili'ye *İštar*'ın yerel karşılığı olarak da tapındığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda II. Murşili'nin yıllıklarında anlatıldığına göre, Arzava'ya karşı askeri bir sefer Anziliya'dan başlatılır ve Arzava'dan sürgün olarak getirilenler, Anziliya'nın da adının geçtiği Tapigga bölgesindeki çeşitli şehirlere dağıtılır. Anzili'nin aşk ve savaş tanrıçası *İštar*/*Šauška* ile özdeşliği göz önünde bulundurulduğunda Murşili'nin, ters yönde olsa bile aynı adı taşıyan bu kentten seferi neden başlattığı anlaşılabilir¹⁵².

Šarissa'da, Anzili'ye adanmış bir tapınağın olduğu arkeolojik olarak kanıtlanmıştır. MÖ 16. yüzyıla tarihlendirilen bu tapınağın arazi üzerindeki konumlandırılış yönünün Venüs'le ilişkilendirilmiş olması, *İštar* da olduğu gibi Anzili'nin de Venüs'le irtibatlandırılabilmesine işaret etmektedir.

Anzili bağlamında Hitit metinlerinde, Tapigga bölgesinde yer alan Anziliya, Zapišhuna ve bu ülkenin yakınında bulunan Tamitta gibi kentlerin tanrı ve tanrıçalarının kültleri için II. Murşili tarafından ve muhtemelen tapınağın mülklerinde çalıştırılarak tapınağa düzenli olarak erzak sağlamaları amacıyla çok sayıda *NAM.RA*'nın bağışlandığına dair bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, aslında Anziliya'daki kültün kime ait olduğu, tabletin bu bilgiyi içeren kısmı kötü durumda olduğu için okunamadığından anlaşılamamış olmakla birlikte, bu kentin tanrıça Anzili adını içeren bir isme sahip olması buradaki kültün söz konusu tanrıçayla ilgili olabileceğini akla getirmektedir.

Anzili'nin yukarıda belirtmiş olduğumuz niteliklerinden doğumla ilgili, yani üreme ve bereketle ve ayrıca savaşla ilgili olan karakterinin suyla olana göre daha baskın olduğunu söyleyebiliriz.

Ana tapınım merkezi Anziliya olduğu anlaşılan Hatti kökenli Hitit Tanrıçası Anzili ile karşılaştırdığımız Pers tanrıçası Anāhitā/Anaïtis, senkretistik bir ilah olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tanrıça hem, İran'daki adı Harahvati olan bir Hint-İran su tanrısı ile hem de Venüs gezegeniyle özdeşleştirilen,

¹⁵² Aygül Süel-Mark Weeden, "Central East: Philology", Ed. M. Weeden-L. Z. Ullmann, *Hittite Landscape and Geography*, Handbuch der Orientalistik I/121, Brill, Leiden-Boston 2017, s. 205.

İštar'dan oldukça etkilenen ve Elam veya yabancı bir doğurganlık tanrıçası olarak tanımlanan Anāhiti adındaki bir tanrıçayla ilişkilendirilmiştir. Buna göre iki ana unsurdan oluşan söz konusu tanrıça; suyla ilgili başlangıçtaki karakterini Hint-İran su tanrısından, doğurganlıkla bağlantılı bereket ve savaşla ilgili sonraki özelliklerini de Anāhiti'den almıştır.

Akhaimenid kaynaklarında Anāhitā; Ermeni, Arap ve Yunan kaynaklarında ise sırasıyla Anāhid, Anāhud ve Anaïtis olarak geçen söz konusu tanrıça, Anāhitā'nın doğası, niteliği ve işlevi hakkında bilgi veren en eski kaynak olan Avesta'da, Arəvdi Sūra Anāhitā olarak zikredilmektedir. Sırasıyla "Nemli, Güçlü ve Tertemiz Olan" anlamlarına gelen bu sıfatların aslında Anāhitā'nın doğasına ışık tuttuğu ve suyla güçlü bir bağlantıyı içerdiği anlaşılmaktadır. Avesta'da bu tanrıça, yeryüzündeki tüm akarsuları besleyen göksel bir "kaynak tanrıçası" olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama, Anzili'nin Zippalanda kentinde "kaynak tanrıçası" olarak tapınılmasını akla getirmektedir. Söz konusu durum, iki tanrıça arasında bir benzerliğin olduğunu göstermektedir. Ayrıca Avesta'ya göre, Anāhitā bir bereket tanrıçası olarak, doğum yapan kadınların bu süreci sorunsuz atlatabilmeleri için kendisinden yardım niyazında bulundukları "doğumla ilgili" bir tanrıçaydı. Anāhitā'yla ilgili bu açıklama, Anzili'nin yukarıda bahsettiğimiz Telepinu türündeki bazı mitoslarda doğumla ilgili olarak anlatılan işlevini çok açık bir şekilde çağrıştırmaktadır. Dolayısı ile göksel tanrıçalar olarak Anāhitā ile Anzili arasında bu yönüyle de bir benzerlik olduğu tespitinde bulunulabilir. Ayrıca her iki tanrıçanın Venüs ve *İštar*'la ilişkilendirilmiş olması, bir başka ortak özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yine Avesta'dan öğrendiğimize göre, Anāhitā'nın diğer bir özelliği savaş tanrıçası olmasıydı. Nitekim Kyros, Zela'da elde etmiş olduğu İskit zaferini Anāhitā'nın kendisine bir ihsan olarak kabul ettiği için minnettarlığını, bu tanrıçaya adanmış olduğu dini bir festivalle göstermişti. Bu özelliğin bir benzerini de yine Anzili'de bulabiliyoruz. Şöyle ki, II. Murşili'nin Arzava'ya karşı düzenlemiş olduğu askeri bir seferi, buraya göre ters istikamette yer almasına rağmen Anziliya'dan başlattığı ve Arzava'dan esir olarak getirilen NAM.RA'ların bir kısmının Anziliya'daki kültü bağışlandığı göz önünde bulundurulacak olursa, bu kült merkezinin tanrıçası olduğu anlaşılan Anzili'nin söz konusu türden bir karaktere sahip olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Bu bağlamda Murşili'nin, muhtemelen Arzava zaferini Anzili'ye borçlu olduğunu düşündüğü için buradan elde ettiği NAM.RA'ları Anziliya'daki kültü sunu olarak bağışlamış olabileceği düşünülebilir. Aynı olayla bağlantılı olarak aynı kral tarafından Anziliya'dan çok uzak olmayan Zapışhuna ve Tamitta kentlerinde de Anzili'ye NAM.RA'ların tahsis edilmiş olması, önerdiğimiz bu ihtimali güçlendirmektedir.

Yukarıda verdiğimiz Anzili ile Anāhitā arasındaki karşılaştırma örneklerine dayanarak, S. Alp tarafından dile getirilen "Anzili kültürünün Hitit Döne-

mi'nden sonra da Zela'da yaşayıp yaşamadığı ve Anaïtis'in, Anzili'nin değişik bir şekli olup olmadığı" meselesi konusunda, söz konusu iki tanrıçanın sahip oldukları temel özellikler açısından birbirlerine çok benzediği, böylelikle de Hitit tanrıçası Anzili'den Pers tanrıçası Anāhitā/Anaïtis'in etkilenmiş olduğu ve izler taşıdığı söylenebilir. Bu bağlamda senkretistik bir ilah olan Anāhitā; Anzili'den, yabancı bir tanrıça olarak tanımlanan Anāhiti tarafından temsil edilen doğurganlıkla bağlantılı bereket ve savaşla ilgili sonraki özellikleri açısından etkilenmiş gibi gözükmemektedir. Böylelikle Anāhitā'nın Anadolu'da ilk etkilendiği ve özdeşleştirildiği yerel tanrıçanın Anzili olduğu önerilebilir. Strabon'un Anadolu'daki en eski İran kutsal alanının Zela'da olduğunu bildiren açıklaması, bu öneriyle uyumludur. Ayrıca Anzili'nin Zela'da Pers egemenliği döneminden itibaren Anāhitā/Anaïtis'le asimile olduğu da düşünülebilir. Böylelikle de buradaki yerli Anadolu tapınımını temsil eden Hitit Anzili kültürünün, Persler tarafından devralınarak bu kültürün zaman içerisinde Persleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Zela'daki Anāhitā/Anaïtis tapınımının Anzili kültürünün şekil değiştirmiş bir devamı olarak görülemeyeceği kanaatindeyiz. Zira her iki tanrıça arasında ortak yönler olduğu gibi farklılıklar da vardır. Bu farklılıklar Anāhitā/Anaïtis'in İranlı bir karakter sergileyen kendine has özellikleridir. Nitekim Anāhitā, daha önce de belirttiğimiz gibi, aynı zamanda hem su hem de ateşle bağlantılı olarak saygı duyulan ve tapınımında buna yönelik kült uygulamalarının görüldüğü bir tanrıça olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Strabon Zela'daki Anāhitā/Anaïtis tapınımının ortaya çıkışını, Anaïtis rahipleri tarafından nesilden nesile aktararak kendi zamanına kadar ulaşan anlatılara dayanarak, Perslerin Anadolu'daki egemenliğinin başlangıcıyla ilişkilendirmiştir. Buna göre söz konusu süreç, Büyük Kyros'un MÖ 546 yılında Lydia Krallığı'na düzenlemiş olduğu sefer sırasında, Antik Çağ'da Zelitıs, bugün ise Zile Ovası olarak adlandırılan yerde İskitlere karşı kazanılan bir zaferle ilgili olarak başlamaktadır. Bir diğer anlatı ise, bu zaferi Pers generallerine mal etmiştir. Aslında bu savaşa baktığımızda, başlangıçta İskitler'in Persler'e karşı bir zafer kazandığı, bunu bir şölenle kutladıkları sırada Perslerin bir savaş hilesiyle gafil avlanarak yenildikleri görülmektedir. Neticede, bu galibiyetin Anāhitā'nın yardımıyla kazanıldığına inanıldığı için, ona bir tapınak inşa edilmiş ve o zafer günü, Sakaea/Sakaia olarak adlandırılan bir festivalle taçlandırılarak yine ona adanmıştı. Anāhitā'ya tapınağında eşlik eden Omanos ve Anadatos'un ikincil önemdeki ilahlar olarak onunla bir şekilde bağlantılı olduğu ve bunlardan Anadatos'un sadece Zela'da onunla birlikte tapınım gördüğü anlaşılmaktadır.

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında, Hitit Anziliya kült kentinin Antik Çağ'da Zela Tapınak Devleti'ne dönüştüğünü söyleyebiliriz. Böylelikle, Komana ve Ameria'yla birlikte Pontos'taki üç tapınak devletinden birisi olan

Zela, tarihi açıdan bunların en eskisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tapınak devleti, diğerleri gibi yerli Anadolu karakteri sergileyen bir yönetim sistemine sahipti. Zela'daki sistem, üç temel unsurdan oluşmaktaydı: Anaïtis Tapınağı, bu tapınağın topraklarında çalışan çok sayıda erkek ve kadını kapsayan kutsal köleler ve bunları tanrıça adına idare eden bir başrahip ile onun rahip yardımcıları. Bu bağlamda yukarıda, II. Murşili tarafından Arzava seferi neticesinde elde edilen savaş esiri statüsündeki *NAM.RA*'ların Anziliya'daki ve yakın çevresinde bulunan Hitit kentlerindeki Anzili'ye ait tapınaklara bağışlandığına değinilmişti. Söz konusu tapınakların topraklarında çalıştırılarak emeklerinden istifade edildiği anlaşılan bu *NAM.RA*'ların zamanla, tapınak devletlerinde karşımıza çıkan tapınak kölelerine dönüşmüş, böylelikle de bunların kökenini oluşturmuş olabileceği düşünülebilir. Dolayısı ile Zela'da, her ne kadar Hitit Anzili kültü Persleştirilerek orijinal dokusunu kaybetmiş olsa da söz konusu tapınak yönetim sistemi, yerli Anadolu karakterini en azından Strabon'un burayı ziyaret ettiği zamana kadar sürdürmeyi başarmıştır.

Pers ve Pontos dönemlerinde altın çağını yaşayan Zela tapınak devletinin statüsünün tarihsel seyri, içinde yer aldığı Pontos bölgesinin siyasi kaderine göre şekillenmiştir. Bu süreçteki kırılma noktası ise söz konusu bölgenin Roma hakimiyeti altına girdiği dönemdir. Zira Pompeius'la birlikte başlayan bu dönemde Zela Tapınak Devleti, ilk kez statüsünde değişiklik yapılarak kent olarak tanımlanmıştır. Sonrasındaki süreçte Zela, Antonius zamanında tapınak devlet statüsünü tekrar elde etmiş olsa da Octavianus döneminde bu dini statüsü son bulmuştur.

Strabon'un, Zela'yı ziyaret ettiği döneme gelindiğinde burasının, Roma vasalı Pontos Kraliçesi I. Pythodoris'in idaresi altına girdiği ve bu zamanda Anaïtis tapınağının başrahibinin eskiden sahip olduğu yetkilerinin önemli bir kısmını kaybettiği, tapınağın ise hem arazileri hem de kutsal kölelerden oluşan insani kaynakları açısından büyük bir kayıp yaşadığı görülmektedir. Bu durum, Romalılar'ın Pompeius'la birlikte Zela'nın kutsallığının azaltılmasına yönelik olarak uygulamış oldukları sistematik bir politikanın sonucu gibi gözükmektedir. Söz konusu politikanın Zela'daki Anaïtis tapınının, Romalılar tarafından yıkılan ve Perslerle ilişkili bir devlet olan Pontos Krallığı'nın milli kültü olmasından kaynaklanmış olabileceği akla gelmektedir. Romalılar her ne kadar bu yönde adımlar atarak, Anaïtis kültürünün Zela'daki baskın rolünü kırma konusunda belli oranda başarı elde etmiş olsalar bile, halk nezdindeki itibarını azaltamamışlardır. Nitekim Strabon kendi zamanında, Anaïtis tapınağında yapılan Pers ateş kültüne ait ritüellerin, dini açıdan daha da önem kazandığına, hatta tüm Pontos halkının en önemli sorunlarıyla ilgili anlaşmazlıklarına çözüm bulmak için bu tapınakta ve tanrıçanın huzurunda yemin etmek suretiyle onun ilahi hakimliğine müracaat ettiklerine şahitlik etmektedir. Bu da Anaïtis'in tüm

Pontos halkı nezdindeki saygınlığının ve itibarının ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir.

Roma İmparatorluk Dönemi Zela kent sikkeleri, söz konusu dönemde de Anaïtis'in Zela'da önemini koruduğunu ve hatta Zela'nın yerel kimliğini oluşturduğunu yansıtmaktadır. Öyle ki bu sikkelerin çoğunda ve arka yüzünde olmak üzere, söz konusu tanrıçanın kültüyle ilgili tasvirler karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Zela sikkelerinde Anaïtis, kendi tasvirinden daha çok tapınağıyla temsil edilmiştir. Trajan Dönemi'ne tarihlenen bir sikkede bu tanrıça, "Zela Halkının Tanrıçası Anaïtis" olarak tanımlanmış ve tahtında otururken sağ elinde bereketi simgeleyen bir demet buğday başağını tutar şekilde bir "bereket ve doğurganlık tanrıçası" olarak betimlenmiştir.

Zela sikkelerinde görülen çok sayıdaki tapınak tasviri, Anāhitā/Anaïtis'in buradaki baskın rolüne ve bu tanrıçayla bağlantılı bir ateş kültünün varlığına işaret etmektedir. Zira söz konusu tapınak betimlemelerinin Anāhitā/Anaïtis'in kutsal mekanıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kemerli alınlıklı tetrastil bir tapınağı gösteren bazı örneklerde karşımıza çıkan alevli bir sunak, Strabon'un bu tanrıçayla ilgili olarak bahsettiği ateş ritüellerini hatırlatmaktadır. Caracalla Dönemi'ne tarihlenen bahsettiğimiz türden sikkeler söz konusu ateş kültünün, dolayısı ile de Anaïtis tapınımının Zela'da en azından MS 3. yüzyılın başlarına kadar devam ettiğini kanıtlamaktadır. Bu bağlamda Anaïtis kültü, Persler'in Pontos'taki kültürel varlığını devam ettirmesinde önemli bir rol oynamış, böylelikle Pers dini kimliğinin bu topraklarda söz konusu yüzyılın başlarına kadar tutunabilmesini sağlamıştır.

Anaïtis'in Zela'daki baskın konumuna yukarıda bahsedilen tarihten itibaren gölge düşmeye başladığı, zira Pontos bölgesindeki diğer merkezlerde olduğu gibi Zela'da da MS 3. yüzyılda imparator ve diğer tanrılara yönelik kültlerin dini manzarada belirgin hale geldiği ve özellikle Hristiyanlığın yayılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim, bir sonraki yüzyılın yani, MS 4. yüzyılın başlarından itibaren Zela'nın sakinlerinin artık Hristiyanlığı kabul ettiği ve Zela'nın da Herakleios adında bir piskopos tarafından yönetilen bir piskoposluk haline gelerek bir pagan kült merkezi olma özelliğini kaybettiği görülmektedir. Dolayısı ile Zela'da Hristiyanlık, diğer kültürlerde olduğu gibi Anaïtis kültünü de ortadan kaldırmış, böylelikle de bu kadim kentte yüzlerce yıldır sürekli olarak yanmakta olan Pers tanrıçası Anaïtis'in ateşini söndürmüş gibi gözükmemektedir.

Son olarak Zela'nın, Hitit, Pers ve Greko-Romen kültürlerine ait dini unsurların iç içe geçtiği bir yerleşme olduğu ve böylelikle de Zela'nın sadece Pontos'un değil, Anadolu ve İran'ın da Antik Çağ kült tarihinde çok özel bir yere sahip olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

AKDOĞAN, Rukiye, “Anziliya (Zile) Şehir Adının Belgelendiği Maşat-Höyük Tabletleri”, *Çağlı Dergisi*, S: 1, Kayseri 2008, ss. 8-9.

ALP, Sedat, “Maşat Höyük’te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında”, *Belleten*, C: XLI, S: 164, 1977, ss. 637-647.

ANDRÉS-TOLEDO, Miguel Ángel, “The description of Anāhitā’s attire in the *Yašt* 5”, Ed. C. Bröns-M. L. Nosch, *Textiles and Cult in the ancient Mediterranean*, Ancient Textile Series 31, Oxford 2017, ss. 179-188.

ARCHI, Alfonso, “Hittite Religious Landscapes”, Ed. A. D’Agostino-V. Orsi-G. Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians: proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, Studia Asiana 9, Firenze 2015, ss. 11-25.

ARCHI, Alfonso-KLENGEL, Horst, “Ein hethitischer Text über die Reorganisation des Kultes”, *Altorientalische Forschungen*, 7, 1980, ss. 143-157.

BACHVAROVA, Mary R., “Adapting Mesopotamian Myth in Hurro-Hittite Rituals at Hattuša: IŠTAR, the Underworld, and the Legendary Kings”, Ed. B. J. Collins-P. Michalowski, *Beyond Hatti: A Tribute to Gary Beckman*, Atlanta 2013, ss. 23-44.

BACHVAROVA, Mary R., “Multiformity in the Song of Ḫedammu: Evidence and Implications”, *Altorientalische Forschungen*, 45/1, 2018, ss. 1-21.

BARJAMOVIC, Gojko, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Carsten Niebuhr Institute Publications 38, Copenhagen 2011.

BARSACCHI, Francesco G., “Between Adoption and Assimilation: The Case of Istar of Ḫattarina”, Ed. L. Warbinek-F. Giusfredi, *Theonyms, Panthea and Syncretisms in Hittite Anatolia and Northern Syria: proceedings of the TeAI Workshop Held in Verona, March 25-26, 2022*, Studia Asiana 14, Firenze 2023, ss. 57-68.

BECKMAN, Gary M., *Hittite Birth Rituals: Second Revised Edition*, Studien zu den Boğazköy-Texten 29, Wiesbaden 1983.

BOYCE, Mary, “Iconoclasm Among The Zoroastrians”, Ed. J. Neusner, *Christianity, Judaism And Other Greco-Roman Cults: studies for Morton Smith at sixty*, Studies in Judaism in Late Antiquity, Vol: XII, Brill, Leiden 1975a, ss. 93-111.

BOYCE, Mary, *A History of Zoroastrianism. I: The Early Period*, Brill, Leiden 1975b.

BOYCE, Mary, *A History of Zoroastrianism. II: Under the Achaemenians*, Brill, Leiden 1982.

BOYCE, Mary-GRENET, Frantz, *A History of Zoroastrianism. III: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule*, Brill, Leiden 1991.

CAMMAROSANO, Michele, *Hittite Local Cults*, Atlanta 2018.

CLEMENTIS Alexandrini *Protrepticus*, Ed. M. Marcovich, *Supplements to Vigiliae Christianae: Formerly Philosophia Patrum: Texts And Studies of Early Christian Life and Language*, Vol: XXXIV, Brill, Leiden-New York-Köln 1995.

CORSTEN, Thomas, “Herodot I.131 und die Einführung des Anahita-Kultes in Lydien”, *Iranica Antiqua*, Vol: 26, 1991, ss. 163-180.

CUMONT, Franz, “Anahita”, Ed. J. Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol: I, T. & T. Clark, Edinburgh 1908, ss. 414-415.

CUMONT, Franz-CUMONT, Eugene, *Voyage D'exploration Archéologique dans le Pont et la Petite Arménie: Studia Pontica II*, Bruxelles 1906.

ÇİLİNGİR, Sevgül, *Hitit Tapınak Kentleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011.

DALAISON, Julie, “Civic Pride and Local Identities: The Pontic Cities and Their Coinage in the Roman Period”, Ed. T. Bekker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, Geographica Historica 29, Stuttgart 2014, ss. 125-156.

DALAISON, Julie-RÉMY, Bernard, “Les divinités d’origine indigène et iranienne sur le monnayage des cités du Pont sous les premiers Sévères”, *Revue numismatique*, Vol: 170, 2013, ss. 29-60.

DALAISON, Julie-RÉMY, Bernard-AMANDRY, Michel, *Zéla sous l’empire romain: Étude historique et corpus monétaire*, Numismatica Anatolica 4, Bordeaux 2009.

DE JONG, Albert, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, Religions in the Graeco-Roman World, Vol: 133, Brill, Leiden-New York-Köln 1997.

DEBORD, Pierre, *Aspects Sociaux et économiques de la Vie Religieuse Dans L’Anatolie Gréco-Romaine*, Brill, Leiden 1982.

DEBORD, Pierre, *L’Asie Mineure au IVe siècle (412-323 a.C.): pouvoirs et jeux politiques*, Bordeaux 1999.

DEL MONTE, Giuseppe F., *Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement*, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI/2, Wiesbaden 1992.

DEL MONTE, Giuseppe F.-TISCHLER, J., *Die Orts und Gewässernamen der hethitische Texte*, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI, Wiesbaden 1978.

DOĞAN-ALPARSLAN, Meltem-ALPARSLAN, Metin-PELVANOĞLU, Tolga, “Kutsal Bir Hitit Kenti Arinna ve Lokalizasyonuna Dair Bazı İpuçları”, Ed. M. Arslan-F. Baz, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi’nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin’in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018, ss. 261-270.

DÖNMEZ, Şevket, “Amasya-Oluz Höyük Ateşgedesi ve Erken Zerdüşt Dini Kutsal Alanı”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S: 22, 2018, ss. 145-160.

DÖNMEZ, Şevket, “Hristiyanlık Öncesi Ermeniler Zerdüşt Dini Mensubu muydu?: Arkaik Ermeni İnançları Hakkında Yeni Gözlemler”, Haz. Ş. Dönmez, *Demir Çağı’nda Anadolu-İran-Turan*, Ege Yayınları, İstanbul 2021, ss. 51-62.

DÖNMEZ, Şevket-SABA, Mona, “Anadolu Demir Çağı Pers Tarihi ve Oluz Höyük (Kritalla)”, Haz. A. Özfirat-Ş. Dönmez-M. Işıklı-M. Saba, *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları*, Ege Yayınları, İstanbul 2019, ss. 1-17.

ERCİYAS, Deniz Burcu, *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda Under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region of Turkey*, Brill, Leiden-Boston 2006.

ERTEN, Emre, “Antik Yazarlarda Bir Assur Kraliçesi: Semiramis”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, S: 16, 2018, ss. 45-95.

FORLANINI, Massimo, “Remarques Géographiques sur les Textes Cappadociens”, *Hethitica*, 6, 1985, ss. 45-67.

FORLANINI, Massimo, “La Regione del Tauro Nei Testi Hittiti”, *Vicino Oriente*, 7, 1988, ss. 129-169.

FORLANINI, Massimo, “La survie des toponymes de l’âge du bronze dans le Pont et en Cappadoce: Continuité ethnique, linguistique et survie des traditions de l’époque hittite impériale pendant les siècles “obscurs” jusqu’au début de l’âge classique?”, Ed. H. Bru-G. Labarre, *L’Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.). Colloque international de Besançon 26-27 novembre 2010, Autour d’un projet d’atlas historique et archéologique de l’Asie Mineure: Méthodologie et prospective*, Vol: 1, Besançon 2013, ss. 69-84.

FUL, Şengül Dilek, “Antik Dönemde Tokat’ta Tapınım Gören Kültler”, *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012 Tokat, Bildiriler*, C: III, Ankara 2013, ss. 89-108.

GARSTANG, John-GURNEY, Oliver Robert, *The Geography of the Hittite Empire*, BIAA Occasional Publications 5, London 1959.

GERNOT, Wilhelm, “Die Lesung des Namens der Göttin IŠTAR-li”, Ed. J. Klinger-E. Rieken-Ch. Rüster, *Investigationes Anatolicae, Gedenkschrift Erich Neu (=Studien zu den Boğazköy-Texten 52)*, Wiesbaden 2010, ss. 337-344.

GOETZE, Albrecht, “The Roads of Northern Cappadocia in Hittite Times”, *Revue Hittite et Asiatique*, S: 61, 1957, ss. 91-103.

GONNET, Hatice, “Dieux fugueurs, dieux captés chez les Hittites”, *Revue de l’histoire des religions*, Vol: 205, 1988, ss. 385-398.

GUTERBOCK, Hans G., “A view of Hittite literature”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 84, No: 2, 1964, ss. 107-115.

HAAS, Volkert, *Geschichte der hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik, Brill, Leiden 1994.

HAAS, Volkert-KOCH, Heidemarie, *Religionen des Alten Orients: Hethiter und Iran*, Grundrisse zum Alten Testament, Vol: 1, 1, Göttingen 2011.

HAMILTON, William John, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with Some Account of Their Antiquities and Geology*, Vol: I, London 1842.

HAMILTON, William John, *Küçük Asya*, Çev. K. Toraman, Midas Kitap, Ankara 2013.

HJERRILD, Bodil, “Near Eastern Equivalents to Artemis”, Ed. T. Fischer-Hansen-B. Poulsen, *From Artemis to Diana: The Goddess of Man and Beast*, Vol: 12, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2009, ss. 41-50.

HØJTE, Jakob Munk, “Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria”. Ed. P. G. Bilde-J. M. Højte, *Mennesker og guder ved Sortehavets kyster, Sortehavetsstudier 2*, Aarhus, 2004, ss. 75-97.

HULTGÅRD, Anders, “Invoking Anāhitā – from Iran to Asia Minor”, Ed. A. P. Dahlén, *Achaemenid Anatolia: Persian presence and impact in the western*

satrapies 546– 330 BC, Proceedings of an international symposium at the Swedish Research Institute in Istanbul, 7–8 September 2017, Boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations 37, Uppsala 2020, ss. 161-182.

JACKSON, A. V. Williams-GRAY, Louis H., “The Religion of the Achaemenian Kings. First Series. The Religion According to the Inscriptions”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 1-20, 1900, ss. 160-184.

JACOBS, Bruno, “Kultbilder und Gottesvorstellung Bei Den Persern Zu Herodot, Historiae 1.131, Und Clemens Alexandrinus, Protrepticus 5.65.3”, Ed. T. Bakır vd., *Achaemenid Anatolia: Proceedings of the First International Symposium on Anatolia in the Achaemenid Period*, Bandırma 15-18 August 1997, Leiden 2001, ss. 83-90.

JAVADİ, Shohreh-NİKOEİ Ali, “Investigating The Anahita Myth in Ancient Iran and Armenia”, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, Special Edition, 2016, ss. 884-890.

KARAUĞUZ, Güngör, *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2015.

KAYA, Murat, “Çankırılı Bir Hristiyan Azizi: Hypatius”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 7, S: 1, 2019, ss. 79-94.

KELLENS, Jean, “Le problème avec Anahita”, *Orientalia Suecana*, 51/52, 2002-2003, ss. 317-326.

LAFLI, Ergün-PATACI, Sami, “Roma Dönemi’nde Tokat İli’nin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri”, *Tokat Sempozyumu*, 01-03 Kasım 2012 Tokat, *Bildiriler*, C: I, Ankara 2013, ss. 207-230.

LAROCHE, Emmanuel, “Recherches sur les noms des dieux hittites”, *Revue Hittite et Asiatique*, S: 46, 1946, ss. 7-139.

MALANDRA, William W., *An Introduction to Ancient Iranian Religion: Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1983.

MAREK, Christian, “Pontus et Bithynia, Paphlagonia, Pontus Galaticus, Pontus Polemonianus, Ora Ponti Polemoniani, Pontus Mediterraneus”, Haz. Oğuz Tekin, *Pontus, Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, ss. 250-259.

MAZOYER, Michel, “Le Mythe de Télipinu et les rituels du Kizzuwatna”, Ed. E. Jean-A. M. Dinçol-S. Durugönül, *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J.-C.– IVe siècle ap. J.-C.). Actes de la table ronde d'Istanbul, 2–5 novembre 1999*, Varia Anatolica 13, Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, İstanbul 2001, ss. 115–122.

MEYER, Eduard, “Anaitis”, W.H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, I, Leipzig 1884-1890, ss. 330-334.

MITCHELL, Stephen, “Iranian Names and the Presence of Persians in the Religious Sanctuaries of Asia Minor”, Ed. E. Matthews, *Old and New Worlds in Greek Onomastic*, Proceedings-British Academy, Vol: 1, No: 148, Oxford 2007, ss. 151-172.

MUSCARELLA, Oscar White, "Ancient Art: Gifts from the Norbert Schimmel Collection", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol: 49, No: 4, 1992, ss. 1+5-21+53-56.

MÜLLER-KARPE, Andreas, "Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas) 1992 Yılı Yüzey Araştırması", *11. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1994, ss. 259-264.

MÜLLER-KARPE, Andreas, "Einige archäologische sowie archäoastronomische Aspekte hethitischer Sakralbauten." Ed. K. Kaniuth-A. Löhnert-J. L. Miller-A. Otto-M. Roaf-W. Sallaberger, *Tempel im Alten Orient: 7. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2013, ss. 335-384.

OKTAN, Mehmet, "Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Pontos'ta yapılan Düzenlemeler", *Anadolu/Anatolia*, S: 34, 2008, ss. 47-75.

OLSHAUSEN, Eckart, "Pontos: profile of a landscape", Ed. T. Bekker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, Geographica Historica 29, Franz Steiner, Stuttgart 2014, ss. 39-48.

ÖZÇAĞLAR, Ali, "Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu, Coğrafya Araştırmaları*, S: 3, Ankara 1991, ss. 61-78.

ÖZSAİT, Mehmet, "2005 Yılı Tokat İli, Zile ve Turhal İlçeleri Yüzey Araştırması", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 2, Ankara 2007, ss. 451-462.

ÖZSAİT, Mehmet-ÖZSAİT, Nesrin, "2008 Yılı Tokat ve Amasya İlleri Yüzey Araştırmaları", *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 2, Ankara 2010, ss. 195-222.

ÖZSAİT, Mehmet-ÖZSAİT, Nesrin, "Prospectiones en Cappadoce Pontique", Ed. H. Bru-G. Labarre, *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (Ile millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.). Colloque international de Besançon - 26-27 novembre 2010*, Vol: 2, Besançon 2013, ss. 171- 188.

POPKO, Maciej, *Zippalanda: ein Kultzentrum im Hethitischen Kleinasien*, Text der Hethiter 21, Heidelberg 1994.

PRICE, Martin Jessop-TRELL, Bluma L., *Coins and Their Cities: Architecture on the ancient coins of Greece, Rome, and Palestine*, London 1977.

RICL, Marijana, "The cult of the Iranian Goddess Anahita in Anatolia before and after Alexander", *Živa Antika*, 52, 2002, ss. 197-210.

ROSTOVITZEFF, Michel, "Dieux et chevaux: A propos de quelques bronzes d'Anatolie, de Syrie et d'Arménie", *Syria*, Vol: 12, S: 1, 1931, ss. 48-57.

SAADÍ-NEJAD, Manya, "Iranian Goddesses", Ed. R. Foltz, *Religions of Iran: From Prehistory to the Present*, London 2013a, ss. 56-74.

SAADÍ-NEJAD, Manya, "Aredui Sura Anahita: An Indo-European River Goddess", *Analytica Iranica*, 4-5, 2013b, ss. 253-274.

SAADÍ-NEJAD, Manya, "Four Iranian Goddesses," Ed. P. Pak, *Civilizations of the Great Silk Road from the Past to the Future*, International Institute for Central Asian Studies, Samarkand 2017, ss. 419-428.

SAADÍ-NEJAD, Manya, *Anāhitā: Transformations of an Iranian Goddess*, Doktora Tezi, Freie Universität Berlin, Berlin 2019.

SAADİ-NEJAD, Manya, *Anāhitā: A History and Reception of the Iranian Water Goddess*, I.B. Tauris/Bloomsbury, Great Britain 2021.

SABA, Mona, “First Evaluation of Haoma Culture in Oluz Höyük”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S: 22, 2018, ss. 161-172.

SABA, Mona, “Güncel Arkeolojik Bulgular Işığında Anadolu Erken Zerdüş (Magi) Dini”, Haz. Ş. Dönmez, *Demir Çağı’nda Anadolu-İran-Turan*, Ege Yayınları, İstanbul 2021, ss. 85-101.

SAPRYKIN, Sergej Ju, “Tempelkomplexe im Pontischen Kappadokien”, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 4, 1989, ss. 119-148.

SCHWEMER, Daniel, “Religion and Power”, Ed. S. de Martino, *Handbook Hittite Empire: Power Structures*, de Gruyter, Berlin-New York 2022, ss. 355-419.

SHELESTIN, Viladimir-NEMIROVSKY, Alexandre-IASENOVSKAIA, Anastasia, “The Serpent-Fighting Imagery of Anatolia in the 2nd Millennium BC and Malatya Serpentine Monster in the Light of Newly Published Old Assyrian Seal Impression from Kültepe”, *Belleten*, C: 87, S: 308, 2023, ss. 1-22.

SHENKAR, Michael, *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*, Magical and Religious literature of late antiquity, Vol: 4, Brill, Leiden-Boston 2014.

SKJÆRVØ, Prods Oktor, *The Spirit of Zoroastrianism*, Yale University Press, New Haven and London 2011.

SMITH, W. Robertson, “Ctesias and the Semiramis Legend”, *The English Historical Review*, Vol: 2, No: 6, 1887, ss. 303-317.

SØRENSEN, Søren Lund, *Between Kingdom and Koinon: Neapolis/Neoklaudiopolis and the Pontic Cities*, Geographica Historica 33, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016.

SÖKMEN, Emine, “Komana Pontika ve Zela: Pontos Bölgesi’ndeki Tapınak Devletleri”, *Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, Yerleşim Arkeolojisi Serisi (YAS) 1, 2006, ss. 119-128.

STIG, Wikander, *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*, C.W.K. Gleerup, Lund 1946.

STRABON, *The Geography of Strabo*, With an English translation by H. L. Jones, Vol: I-VIII, London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library).

STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası: (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. A. Pekman, İstanbul 2000.

SÜEL, Aygül-WEEDEN, Mark, “Central East: Philology”, Ed. M. Weeden-L. Z. Ullmann, *Hittite Landscape and Geography*, Handbuch der Orientalistik, I/121, Brill, Leiden-Boston 2017, ss. 200-208.

TARACHA, Piotr, *Religions of Second Millennium Anatolia*, Dresdner Beiträge Hethitologie 27, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009.

TARACHA, Piotr, “Looking For Ziplanda, The Hittite Names of Kuşsaray and Kaletpe”, Ed. A. D’Agostino-V. Orsi-G. Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, Studia Asiana 9, Firenze 2015, ss. 57-66.

TARACHA, Piotr, “Hittite ^Ehalentuwa-Revisited”, *Altorientalische Forschungen*, 44/1, 2017, ss. 101-110.

TEKİN, Murat-UYANIK, Hatice, “Antik ve Modern Seyyahların Gözünden Tokat’taki Antik Yerleşmeler”, Ed. Y. Kılıç-R. Kuzuoğlu-S. Akkuş Mutlu-Ö. Kahya, *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı: Eskiçağ Tarihi Yazıları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2023, ss. 587-610.

TEMÜR, Akın, “Zela’dan Bir Grup Roma Dönemi Bronz Figürin”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S: 27, 2023, ss. 253-275.

TİRO, Ali Osman, “NAM.RA’ların Kullanımına Hitit Metinlerinden Örnekler”, *Archivum Anatolicum*, C: 12, S: 1, 2018, ss. 97-110.

VAN GESSEL, Ben H.L., *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Part I, Leiden-New York-Köln 1998.

VAN LOON, Maurits Nanning, *Anatolia in the Second Millennium B.C.*, Brill, Leiden 1985.

WEGNER, Ilse, *Gestalt und Kult der Ištar-Sawuška in Kleinasien*, Hurritologische Studien III, Alter Orient und Altes Testament 36, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1981.

WILSON, David Raoul, *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods*, Doktora Tezi, Oxford University, Oxford 1960.

ZHANG He, “Is Shuma the Chinese Analog of Soma/Haoma?: A Study of Early Contacts between Indo-Iranians and Chinese”, Ed. V. H. Mair, *Sino-Platonic Papers*, 216, Department of East Asian Languages and Civilizations University of Pennsylvania, Philadelphia 2011, ss. 1-36.